

Buda a középkori Magyar Királyságban és az Oszmán Birodalomban (1241–1541–1686)

Várostartörténeti vázlat

1. Bevezetés

Budapest az egykori Magyar Királyság és a mai Magyarország fővárosa 1873-ban jött létre a korábban független igazgatású Buda, Pest és Óbuda városok egyesítése által. A három város és a körük csoportosuló kisebb települések alkotta agglomeráció azonban már sokszáz évvel az egyesítés előtt, a középkor évszázadaiban kialakult. Ahogy a csehországi Prágában, vagy a lengyelországi Krakkóban – hogy két jellegzetes kelet-közép-európai példát említsünk – az uralkodói székhely körül jogilag önálló települések halmaza fejlődött ki, hasonlóan Magyarországon is létrejött a királyi központ körül a három említett város településcsoportja.¹ Jelen atlaszunk közülük csupán egyet, Budával foglalkozik, és annak is kizárólag korai történetével, amely a középkorra és a koraújkorra (1686-ig) terjed ki. A téma területi és időbeli szűkítését rendkívüli kiterjedtsége indokolja, amely egy ilyen füzetszerű kiadvány kereteit szétfeszítené. A választás azért is eset Budára, mivel Budapest történetének kezdetén és azután még jó ideig, tulajdonképpen egészen a 19. századig e város volt a legjelentősebb a három település közül, a középkorban ide települt a királyi rezidencia, a török háborúkkal terhes koraújkorban pedig Buda városerődítménye töltött be központi szerepet.² Tehát atlasz sorozatunk elején mindenképpen Budával kellett elkezdni Budapest történeti térképének feldolgozását, amelyet reméljük, hogy a jövőben a többi város és a további korszakok feldolgozása követhet.

Előjáróban fontos rámutatnunk egy olyan jelenségre, amely meghatározza a feldolgozás korlátait, és egyben kiemeli a várost a fentebb már említett kelet-közép-európai városok közül. Buda városi fejlődésének folyamatát időről időre jelentős mértékű sokszori hatások törték meg. Már alapítását is egy ilyen eseménynek köszönheti, a mongolok 1241–1242. évi hadjáratának, amelynek során a korábbi településeket felégették, a lakosság vagy elmenekült, vagy fogságba esett. A mongolok visszatértétől való félelem hozta létre az erődített várost a budai Vár-hegyen, alapvetően megváltoztatva ezzel a korábbi településstruktúrát, és megvetve az alapját egy új, erős és fejlődésre képes városi közösség létrejöttének. A középkori város élete sem tartott tovább azonban háromszáz évnél, amelyet teljesen megváltoztatott az Oszmán Birodalom hódítása. Az 1541-ben megszállt város lakossága mind etnikai, mind vallási szempontból fokozatosan kicserélődött, létrehozva immár egy az iszlám világ határán lévő erődváros sajátos környezetét. E korszak végül száznegyvenöt év elteltével különösen erőszakosan zárult le. 1686-ban az egyesült keresztény hadak által ostrommal visszafoglalt város romba dőlt, lakosságát megölték, fogságba hurcolták, vagy elűldözték. A romokon ezután új telepések kezdtek új életet a város modern történetének kezdetén.³

Buda város korai történetének főbb korszakhatárait tehát könnyű kijelölni, a mongol hadjárat (1241–1242) áll a kezdeteknél, a mohácsi csata, valamint a város feldúlása (1526) és a végleges oszmán hódítás (1541) jelenti a középkori város végét, illetve az oszmán korszak kezdetét, amelyet végül a keresztény seregek sikeres ostroma (1686) zár le. Amilyen könnyebbséget jelentenek azonban a háborús megrázkódtatások a korszakhatárok kijelölésénél, legalább akkora, sőt valójában sokkal nagyobb nehézséget okoznak magának a történetnek a megírásánál. A fent jelzett korszakhatárokon ugyanis a pusztítás nagyobb mértékű volt egy város fizikai romba dőlésénél. Hiszen a következményeként elkerülhetetlen többszöri lakosságcsere azt jelentette, hogy családi közösségek, egyházi és világi intézmények bomlottak fel, szűntek meg, elveszve ezáltal az általuk őrzött emlékezet, tudás. Nem örökítődött szerencsésebben ránk az írott emlékek köre sem. A legfontosabb levéltári források ugyanis megsemmisültek a háborús korszakokban. Buda város levéltára okleveleivel, városi könyveivel együtt teljesen elpusztult, még az sem ismert számunkra, hogy mely időpontban. Elveszett a királyi levéltár legnagyobb része is, amely az elenyészett városi levéltárát egészíthette volna ki gazdagon. Hasonlóan elpusztult az oszmán Buda helyben őrzött írott forrásainak legtöbbje is. Nemcsak a helyi, az emberek által fenntartott tradíció szakadt meg tehát többszörösen, de a múltat fenntartó írott emlékek száma szintén jelentős mértékben megfogyatkozott. Jól példázza az emlékezet pusztulásának mértékét, hogy a város visszafoglalása után újra Budára érkező katolikus egyházi testületek, szerzetesközösségek már nem tudták felismerni a romosan álló vagy teljesen átépített templomokban egykori intézményeik helyét. A ferencesek például a korábbi Szent Mária Magdolna plébániatemplom jelentős romjai közé költöztek, és ott építettek fel új kolostorukat azzal a meggyőződéssel, hogy régi kolostoruk falai helyén építkeznek.⁴

Minden Buda történetét feltáró munka tehát kénytelen szembenézni az írott forrásanyag erőteljes szétszóródottságával és azok megőrződésének esetlegességeivel is. A legtöbb írásos emléket püspökségek, káptalanok és kolostorok, valamint főrangú nemes családok levéltárai örökítették ránk, a városi életet meghatározó polgárság írásos emlé-

Buda in the medieval Kingdom of Hungary and in the Ottoman Empire (1241–1541–1686)

A brief urban history

1. Introduction

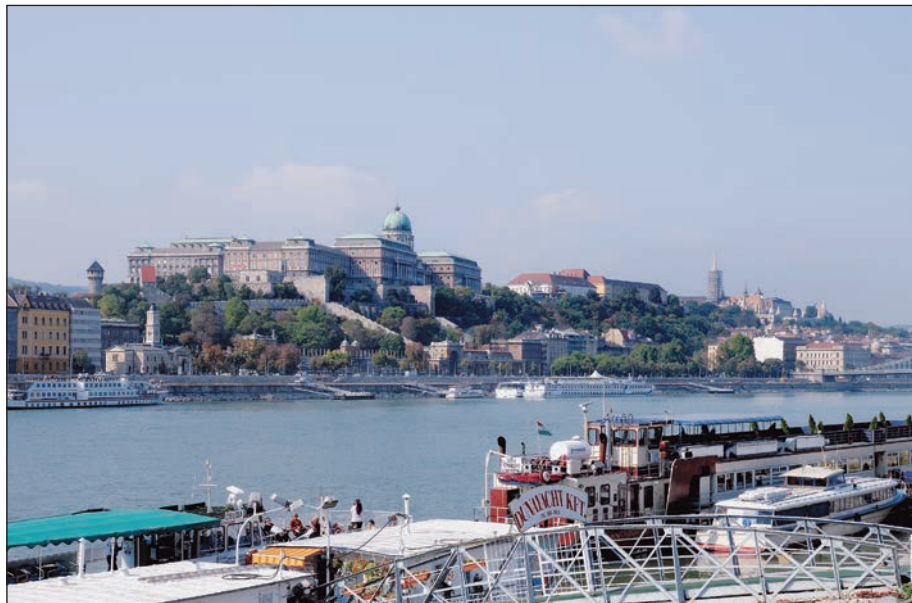
Budapest, capital of the former Kingdom of Hungary and of modern Hungary, was created in 1873 by the unification of Buda, Pest and Óbuda. The story of these three cities and the agglomeration of settlements surrounding them started several hundred years before unification, in the Middle Ages. The emergence of separate settlements around a royal seat was a pattern repeated elsewhere in Central Europe – good examples being Prague in Bohemia and Krakow in Poland.¹ For reasons of space, this atlas is confined in time and space to the early history of Buda, spanning the medieval and early modern periods up to 1686. This choice is self-evident, Buda having been the foremost of the three towns from the beginnings up to the nineteenth century, the site of the medieval royal residence and the central fortress of the kingdom during the wars against the Ottomans in the early Modern Age.² This historical atlas is the first of a series which will also cover the other towns out of which Budapest was formed, and other historical periods.

1. ábra. A budai Vár-hegy dél felől, a Gellért-hegyről, 2008
Fig. 1 The Castle Hill of Buda from south, from the Gellért Hill, 2008
Fotó / Photo: Tihanyi Bence

It is important to make clear at the outset the severe limits on historical investigation that set Buda apart from other major Central European centres. Buda's urban development has several times been disrupted by major shocks. Even its very foundation was prompted by such an event – the 1241–1242 invasion by the Mongols, who burned down the settlements in the area and forced their inhabitants into flight or hauled them off as captives. Fear of the Mongols' return prompted the construction of a fortified town on Buda's Castle Hill, radically changing the earlier settlement structure and laying the foundations for a new, strong urban community capable of long-term development. Only three hundred years later, Buda was completely altered once again, this time by the Ottoman conquest. After the town fell in 1541, the ethnic and religious composition of its inhabitants changed completely, and it assumed the special features of a fortress city at the edge of the Islamic world. This era, in turn, came to a violent end one hundred and forty-five years later. The united Christian armies, in their final, successful siege of 1686, reduced Buda to rubble; all of its inhabitants were killed, taken captive, or expelled. Utterly new settlements grew up among the ruins, and it was these which started off the modern history of the city.³

Delineating the epochs in the early development of Buda is straightforward: the Mongol Invasion (1241–1242), the sacking of the medieval town after the Battle of Mohács (1526) followed by the final Ottoman Conquest (1541), and the fall of the city to the Christian armies marking the end of the Ottoman era (1686). The history of Buda in between these stark military cataclysms, however, is more difficult to unravel. The destruction suffered during these transitions went much further than the physical ravages inflicted on its buildings. It involved multiple exchanges of population and the dissolution of family communities, churches and secular institutions, with the loss of all of their knowledge and memories. The written records fared no better. The town's archives also fell victim to successive invading armies. Buda's entire municipal archives and municipal accounts were completely obliterated; we do not even know when this happened. Neither has much survived of the royal archive, which would be an important supplement to the minimal municipal records we do have. Similarly, very few of the written sources which accumulated in Ottoman Buda have survived. So each of the cata-

2. ábra. A budai Vár-hegy kelet felől, a pesti Duna partról, 2008
Fig. 2 The Castle Hill of Buda from east, from the bank of the Danube in Pest, 2008
Fotó / Photo: Tihanyi Bence

kei jobbára ugyanúgy megsemmisültek, mint eltűnt maga a középkori budai polgárság.⁵ A középkori forrásokhoz hasonlóan az oszmán Budát felidéző írásos emlékek zöme sem helyben, hanem jobbára a birodalom fővárosában, Isztambulban őrződött meg, ahová a központosított igazgatás révén sokféle irat bekerült. Az írásos emlékek feldolgozása során tehát mindenképpen szemük előtt kell tartanunk, hogy csak hiányos és bizonyos mértékig torz képet képesek szemünk elé tárni.⁶

Jóval jobb a helyzet a régi látképek és térképek tekintetében, különösen a török kor vonatkozásában. Éppen a háborús események szülték Buda képi ábrázolásának megnőtt igényét. Hadmérnökök felmérései, háborús tudósítások képei nagy számban állnak rendelkezésünkre, természetesen a képek keletkezési folyamatának ismeretében meglehetősen vegyes hitelességgel. A katonai tervezés, vagy dokumentáció céljából készült hadmérnöki felvételek általában a kor kiemelkedően magas színvonalán készültek és megbízhatóak, a különféle tudósításokhoz fűzött látképek, vagy térképek azonban már sok esetben jelentős torzuláson mentek át, amíg egy helyben készült rajz nyomán, vagy rosszabb esetben egy korábbi képet felhasználva Európa valamely nagyobb metszetkészítő központjában elkészültek.⁷

Buda korai történetének megismerését a 20. század közepe óta végül még egy további jelentős forráscsoport, a módszeres régészeti feltárások eredményei segítik. A pusztulásnak fent vázolt jelentős mértéke a régészeti munkát erőteljesen felértékelték a városban. A feltárások nagyban járultak hozzá mind a topográfiai ismeretek bővüléséhez és pontosításához, mind egyes emlékek, templomok, lakóházak, mind pedig a mindennapi élet tárgyi emlékeinek megismeréséhez. Szerencsésen egészítik ki így az írott források hiányosságait, bár a két forráscsoport eltérő természetéből adódóan csak igen ritkán adódik lehetőség azok egyidejű használatára. Napjainkban a régészettől várhatjuk leginkább ismereteink további bővülését.⁸

2. Földrajzi fekvés és természeti környezet

Buda fővárossá válásában nagy szerepet játszott az előnyös földrajzi fekvés, és további segítséget jelentettek a kedvező természeti adottságok.⁹ A középkorban az ország közepének – *medium regni* – nevezték a nagyjából Buda, Visegrád, Esztergom és Székesfehérvár határolta területet, ahonnan a királyság minden tartománya, megyéje egyaránt jól elérhető volt.¹⁰ Az ország úthálózata is ehhez igazodott.¹¹ A külön kormányzattal bíró tartományokat (Erdélyt, Horvátországot, Szlavóniát) nem számítva észak és nyugat felé egy körülbelül kétszáz kilométeres, kelet és dél felé inkább háromszáz kilométeres sugarú körön belül minden település elérhető volt innen. A táj központi szerepét a Kárpát-medence nagytájának mai földrajzi felosztásán is megfigyelhetjük, hiszen az éppen az Alföld, a Felvidék, a Kisalföld és a Dunántúli-középhegység metszéspontjában terül el.¹²

További előnyt jelentett a Duna-parti fekvés.¹³ A Magyarországon már igen tekintélyes méretű folyam évszázadokon keresztül inkább a különféle népek és országok elválasztására nyújtott alkalmat, ahogy a Római Birodalom számára is határfolyóként hömpölygött a jobb-parti provinciák és a bal-parti barbár területek között. A Nyugat-római Birodalom felbomlása során előbb a hunok, majd később az avarok és végül a magyarok is a teljes Kárpát-medencét uralták, ezért a Duna többé már nem jelentett határt, elválasztó szerepe helyett a közlekedés és a kereskedelmi szállítás révén városokat és tartományokat összekötő szerepe értékelődött fel. A Magyar Királyság területére lépve a folyam előbb kelet felé haladva szelte keresztül a Kisalföld síkságát, majd elérve az ország közepén végigvonuló alacsony középhegység-láncot, éles kanyarokkal (Dunakanyar) áttört a Pilis, a Visegrádi-hegység és a Börzsöny hegyei között, és délnek fordult, hogy továbbhaladjon az Alföld peremén a Dráva és a Száva torkolatáig, majd végül a Vaskapu szorosán át hagyja el az országot.

clysmic breaks that brought long-held traditions to an end also eradicated most of the documents recording the town's past. An indication of how completely its buildings were destroyed or changed is the failure by Catholic authorities and religious orders to identify their old churches and properties after Buda was recaptured. For example, there were substantial remains of the Church of St Mary Magdalene, but the Franciscans who took over the site believed they were building on the foundations of their old friary.⁴

As well as being extremely scarce, the sources available for historical investigation of Buda are widely scattered. Most medieval documents have been preserved by dioceses, chapters and monasteries, or in the archives of aristocratic families. All of the documents belonging to people who were actually involved in the civic life of the town disappeared along with the urban communities themselves.⁵ Similarly, few written records of Ottoman Buda have not survived *in situ* but in the capital of the empire, Istanbul, even though the centralised administration there required all kinds of documents to be submitted. Any investigation of written sources must therefore bear in mind that we have a highly deficient and to a certain extent distorted picture of the town's past.⁶

We are much better served by old views and maps, especially for the Ottoman era. The demands of war itself generated many pictorial representations. We have a large number of military engineers' surveys and illustrations of Buda from war reports, although the circumstances of their creation sometimes throw doubt on their credibility. There are some reliable representations drawn by military engineers for purposes of military planning or documentation and produced to the highest standards of the time, but the views and maps attached to various reports often went through some distortion, either worked up from a sketch or – in the worst case – an earlier picture, before reaching their final form in some European engraver's workshop.⁷

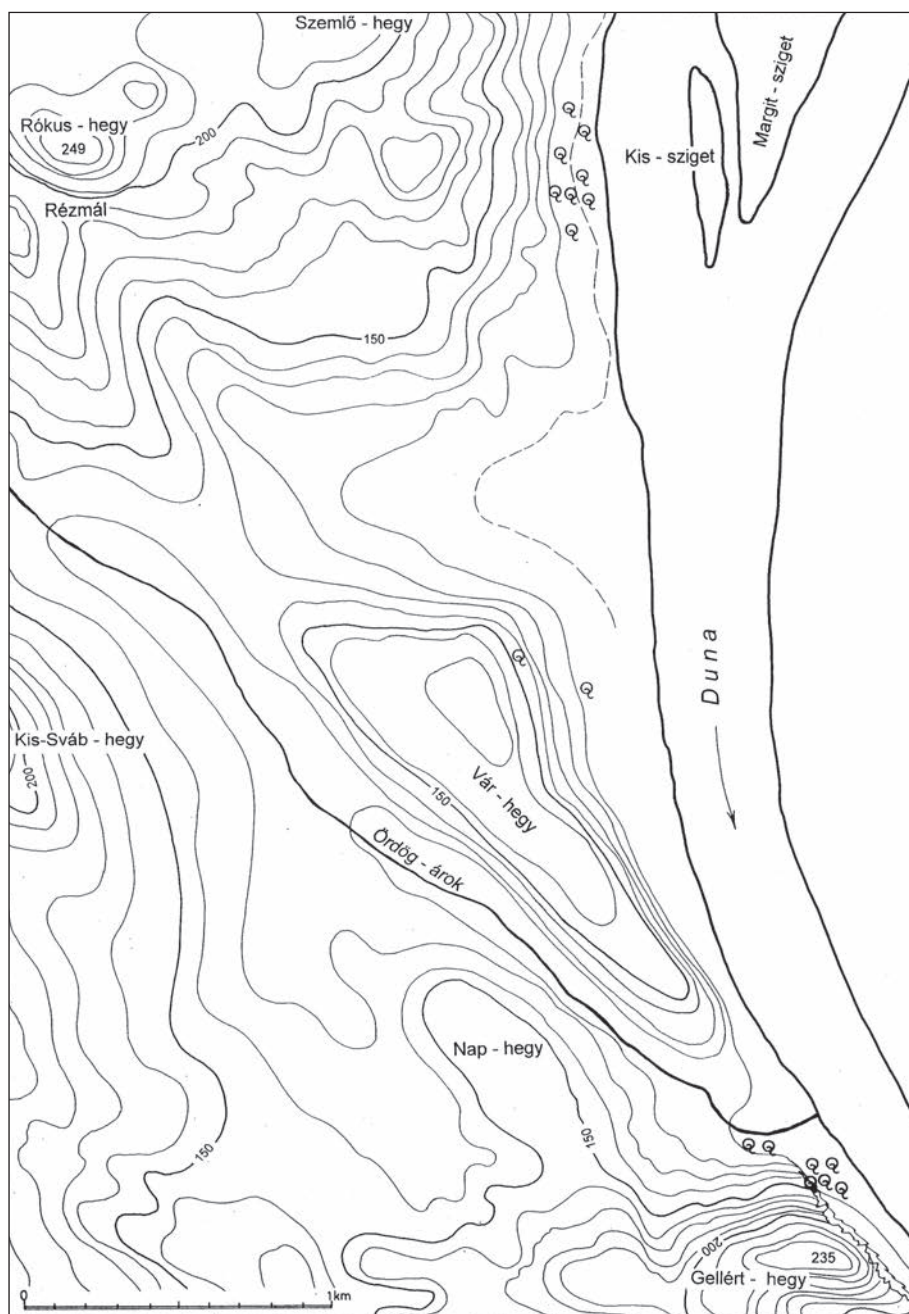
Since the middle of the twentieth century, there has been a third major group of sources for Buda's early history, deriving from the systematic analysis of archaeological excavations. The extent of the destruction has made archaeology all the more important. Excavations have enormously added to the quantity and accuracy of our topographical knowledge, and expanded our information on specific monuments, churches, houses and relics of everyday life. They also fill many of the gaps in the written sources, although the two types can only rarely be used simultaneously, owing to their different nature. Archaeology now harbours the greatest potential for progress in learning about the town's past.⁸

2. Geography and environment

A key factor in its rise to the status of capital town was Buda's favourable geographical situation, with some help from its natural attributes.⁹ The area bounded roughly by Visegrád, Esztergom and Székesfehérvár, known in medieval times as the middle of the kingdom (*medium regni*), provided easy access to every province and county.¹⁰ Roads in the kingdom were laid out accordingly.¹¹ Except for provinces with their own government (Transylvania, Croatia, Slavonia), every part of the country lay within a distance of about two hundred kilometres to the north and west and three hundred kilometres to the east and south. The central role of the area also shows up in how geographical regions in the Carpathian Basin are distributed today, because it lies at the intersection of the Great Hungarian Plain, the Inner Western Carpathians, the Little Hungarian Plain and Transdanubian Mountains.¹²

3. ábra. A „medium regni” Wolfgang Lazius Magyarország térképén, 1556, Budapesti Történeti Múzeum, Középkori osztály fotótára 299/1951
Fig. 3 The „medium regni” in the map of Hungary of Wolfgang Lazius, 1556 Budapest History Museum, Medieval Department, photo collection 299/1951

4. ábra. A budai Vár-hegy és környezetének hegy- és vízrajza. Kuczogi Zsuzsanna rajza (Végh 2008, 1. kép.)

Fig. 4 The orography and hydrography of the Castle Hill of Buda and its surroundings. Drawn by Zsuzsanna Kuczogi (Végh 2008, Fig. 1.)

A Duna hajózást megkönnyítő szélessége a szárazföldön utazók számára megnehezítette az átkelést. A Dunakanyarban a sodrás még erős, innen a 31 kilométer hosszú Szentendrei-sziget (középkori nevén: Rosd-sziget) osztja két tekintélyes ágra a folyót, majd kissé lejjebb a 48 kilométer hosszú Csepel-sziget (középkori nevén: Nagy-sziget) ékelődik a folyó partjai közé. A két nagy sziget között viszont csak kisebb szigetek képződtek (Palotai-sziget, Újpesti-sziget, Óbudai sziget, Fürdő-sziget, Margit-sziget és mellette a budai Kis-sziget), és ezáltal lehetővé vált a közvetlen átkelés. A Duna ezen szakasza éppen a mai főváros területére esik. Az itteni révek már a történelem előtti idők óta rendkívül fontos szerepet töltek be a közlekedésben. Északon a megyeri rév (Békásmegyér és Káposztásmegyér között) még elég széles, alatta az óbudai rév (Óbuda és a középkori Besenyő, másnéven Szentlászló falu között, tulajdonképpen a mai Árpád hídnál) a római korban volt nagyon jelentős. Tovább délre a jenői rév (a budai Vár-hegy északi oldalán, a középkori Felhéz és Jenő falu között, nagyjából a mai Margit-híd táján) következett, majd legdélebbre, ott ahol a folyó a legkeskenyebb (mintegy 400 méter széles) a középkor legjelentősebb réve a pesti rév (a budai Vár-hegy déli oldalán, a középkori Kispes/Alhévíz és Pest között, valamint a mai Erzsébet-híd felett) helyezkedett el.

A Dunakanyartól a Dunát délnek követve a hegyek éppen Budánál érintkeznek utoljára a folyó jobbpartjával kisebb kanyarra is kényszerítve folyásának irányát. Közülük a legdélebbi magaslat egyben a leglátványosabb is, a mártír missziós püspökről már a középkorban elnevezett Szent Gellért-hegy meredek sziklafalai mintha közvetlenül a Dunából szökkenének fel.¹⁴ A dolomit alkotta bérc mintegy 130 méterrel emelkedik a folyó fölé (tengerszint feletti magassága: 235 méter). Korábbi magyar neve Pest-hegy volt, amelyet vagy sziklás megjelenése (l. a hasonló Pes-kő, Pécs-kő hegyneveket), vagy a déli oldalán tátongó barlang után (a látvány kemencét idéző értelmében) kapott.¹⁵ A Gellért-hegyet csak egy keskeny patak völgy (a mai Ördögárok) választja el a Buda várost magán hordozó Vár-hegytől, amely hosszan nyúlik el a Duna mentén, és amelyet északra egy kisebb völgy különít el az újabb dombok és hegyek láncolatától (mai Rózsadomb – 195 méter, Szemlő-hegy – 232 méter, Rókus-hegy – 249 méter).¹⁶

A Vár-hegy különleges természeti képződmény, szigetszerűen emelkedik ki környezetéből. Földtörténeti keletkezését tekintve több szempontból különbözik a hegység más részeitől. Fő anyagát ugyan a másutt is megtalálható márgarétegek alkotják, de erre lapos felszínű, édesvízi mészkő (mésztufa) réteg rakódott rá, amely megővta az alatta fekvő, víz

Another advantage was its place on the Danube.¹³ For centuries, the great river was a boundary that kept peoples and states apart. It separated the border provinces of the Roman Empire on the right bank from the barbarian lands on the left. But after the fall of the Western Empire, the peoples who took the Romans' place – first the Huns, then the Avars, and finally the Hungarians – occupied the whole of the Carpathian Basin, so that the Danube was no longer a boundary but served instead as a transport and trading link between the towns and provinces lying along it. Upon entering what was the medieval Kingdom of Hungary, the river cuts eastwards through the Little Hungarian Plain, and then makes a sharp turn between the Börzsöny and Pilis Mountains, turns south to run along the edge of the Great Hungarian Plain up to the confluence with the river Sava, and exits at the gorge known as the Iron Gates. The Danube is wide enough to make navigation easy, and crossing difficult. At the Danube Bend, the river has a strong current, and from there it is divided into two branches by the 31 kilometre-long Szentendre Island; lower down, Csepel Island divides it for another 48 kilometres. Between these two large islands there are only a few smaller ones, and thus no obstacle to a direct crossing. It is on this stretch of the river where Hungary's capital city now stands. The ferries there have served transport in the region since prehistoric times. To the north, the Megyer ferry is the wider, and the Óbuda ferry below it was important for the Romans. Next was the Jenő ferry, and the furthest south, where the river is narrowest, was the principal medieval ferry at Pest.

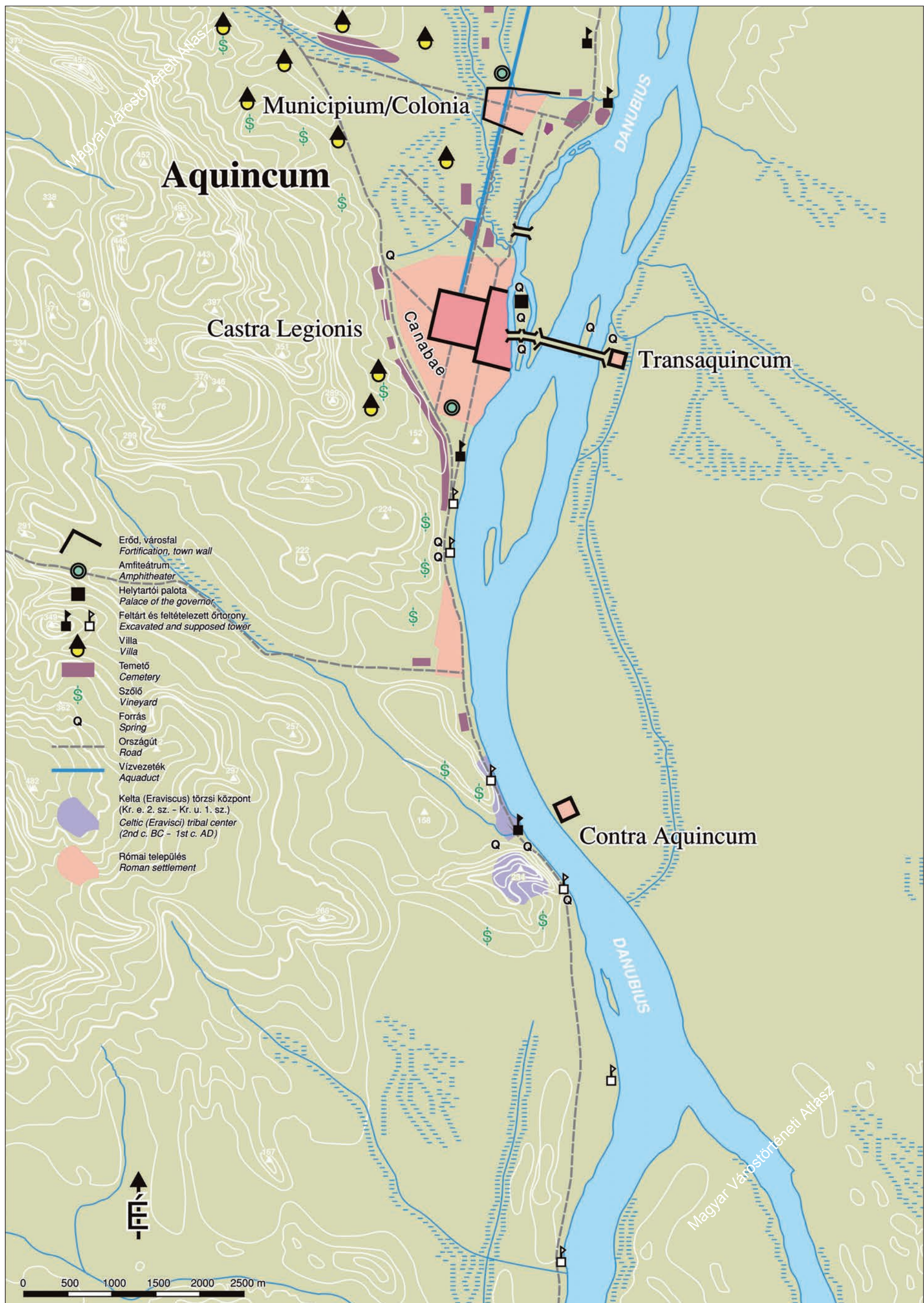
The Danube changes direction slightly at Buda, where the river has its southernmost point of contact with the hills following it south from the Danube Bend. The hill at the south end of the range is the most spectacular, named in the Middle Ages after the martyred missionary bishop St Gellért (Gerard).¹⁴ The sheer cliffs of the dolomite horst seem to rise straight out of the Danube, to a height of some 130 metres above the river (235 metres above sea level). Its earlier name, deriving from the Hungarian language, was Pest Hill, a reference to its rocky aspect (deriving from "Pes-kő" and "Pécs-kő", meaning rocky hill), or to the gaping cave on its south side (since it looks like an oven).¹⁵ The narrow defile of Ördögárok (Devil's Trench) divides St Gellért Hill from the site of Buda itself, the long thin Castle Hill running parallel to the river and divided from another range of hills (today Rózsadomb – 195 m, Szemlő Hill – 132 m and Rókus Hill – 249 m) by a small valley to the north.¹⁶

Castle Hill is a peculiar natural formation which rises island-like from its surroundings and has a different geological origin from the rest of the Buda Hills. Although its principal material is the same kind of marl as is found elsewhere, it is topped by a flat surface of freshwater limestone (tuff) which has protected the highly water-sensitive marl underneath it from erosion. The limestone has an average thickness of 5-6 metres, but is 10-14 metres thick on the north side, and water leaking through surface cracks have created a complex system of caves.¹⁷ The flat plateau of the hill is an elongated triangle about 2 kilometres long, 400 metres wide at the north end and 150 metres wide at the south. Its highest point, near what is now Szentháromság utca, is nearly 180 metres above sea level, or 50-80 metres above its surroundings. The surface of the plateau slopes gently to the south and narrows at the south side of Dísz tér, where erosion has gouged out valleys on both sides of the hill. At the edge of the plateau, the limestone ends at a steep rim which is gradually eroding. The marl and clay hillside under the rim is somewhat steep, but still suitable for settlement and building. At the foot of the hill, the bank of the Danube is flat, and this area slightly widens at the north end of the hill. The bank of alluvial material rises steeply out of the water.

Further special features of the land are the thermal springs on the bank of the Danube beneath the hill. These occur in groups to the south of Castle Hill at the foot of St Gellért Hill (in the area of the Rác, Rudas and St Gellért Baths), and to the north of Castle Hill under Rózsadomb (the area of Lukács and Császár Baths).¹⁸ There is also water in Castle Hill itself. Rainwater running into cracks in the limestone strata of the plateau is retained by the clayey marl underneath, and in some places, gravel aquifers occur between the limestone and the marl. Following the slope of the hill, the infiltrating surface water runs to the east, and reaches the surface at springs on the Danube side. Wells dug on Castle Hill provided an ample supply for its inhabitants, and it was owing to lack of water that the dolomite block of St Gellért Hill, despite being otherwise better suited to fortification, was not settled on a large scale.

3. Ancient origins and medieval beginnings

The geographical features of the Castle Hill area have attracted settlers since prehistoric times. The oldest known traces of settlement in Budapest, 150,000 years old, have been found at the foot of Castle Hill, on the bank of the Danube, where Corvin tér now stands.¹⁹ There are remains of almost constant habitation beside the river and on the top of Castle Hill from the Copper Age onwards.²⁰ The first fortified settlement was built by people of the Bronze-age Nagyrév culture on Castle Hill, with a broad trench around a tapering spur on the south side. Centuries later, on the eve of the Roman conquest, the Celtic Eravisci tribe was centred in a settlement defended by ramparts on Gellért Hill. This was the first urban settlement on the territory of Budapest, and extended below the hill to

5. ábra. A római kori Aquincum, Kr. u. 1–4. század. Végh András terve alapján rajzolta Nagy Béla
 Fig. 5 The Roman Aquincum, 1st–4th century AD. Drawn by Béla Nagy after the plan of András Végh

hatására könnyen málló márgát az eróziótól. A mészkő vastagsága átlagosan 5-6 méter, északon azonban eléri a 10-14 métert is, alatta a felszín repedésein beszivárgó vizek változatos barlangrendszer alakítottak ki.¹⁷ A hegy lapos felszínű fennsíkja elnyújtott háromszög alakú, hossza ma mintegy 2 kilométer, szélessége az északi részen csaknem 400 méter, keskenyebb déli részén csak 150 méter. Legmagasabb pontja a mai Szentháromság utca táján csaknem 180 méter a tengerszint felett, környezetéből mintegy 50-80 méterrel emelkedik ki. A fennsík felszíne északról délre enyhén lejt, a mai Dísz tér déli végénél összeszűkül, ahol az erózió miatt mindkét oldalon völgyek fűződtek a hegy oldalába. A mészkő a fennsík szélén meredek perem mentén végződik, amely az erózió folytán folyamatosan töredezett. A perem alatt a márgás, agyagos hegyoldal bár meglehetősen meredek, mégis alkalmas a megtelepedésre, építkezésre. A hegy lábánál, a Duna-part már sík, és ez a terület a hegy északi oldalán kissé ki is szélesedik. A folyam hordalékából képződött part meredek peremmel emelkedett a folyó vize fölé.

A táj további különlegessége, hogy a hegyek alján a Duna-parton hévforrások törnek fel a felszínre. A Vár-hegytől délre a Gellért-hegy lábánál fakadnak fel a termálvizek több csoportban (a mai Rác-, Rudas- és Szent Gellért-fürdő környezetében), a Vár-hegytől északra pedig a Rózsadomb alatt buzognak a források (a mai Lukács- és Császár-fürdők körül).¹⁸ Víz az azonban magában a Vár-hegyben is található. A fennsík mészkőrétegének repedésein beszivárgó esővizet a mészkő alatt lévő agyagos márga képes megtartani, sőt egyes helyeken a mészkő és a márga között víztartó kavicsréteg is előfordul. A felszínről beszivárgó víz a hegy dőlésének megfelelően kelet felé halad, és a dunai oldalon forrásokban is felszínre bukkan. Az erődítésre talán alkalmasabb Gellért-hegy dolomit tömbje éppen a vízhiány miatt nem válhatott egy nagyobb város helyszínévé, ezzel szemben a Vár-hegyen vízhez a fennsíkon ásott kutak révén is hozzá lehetett jutni.

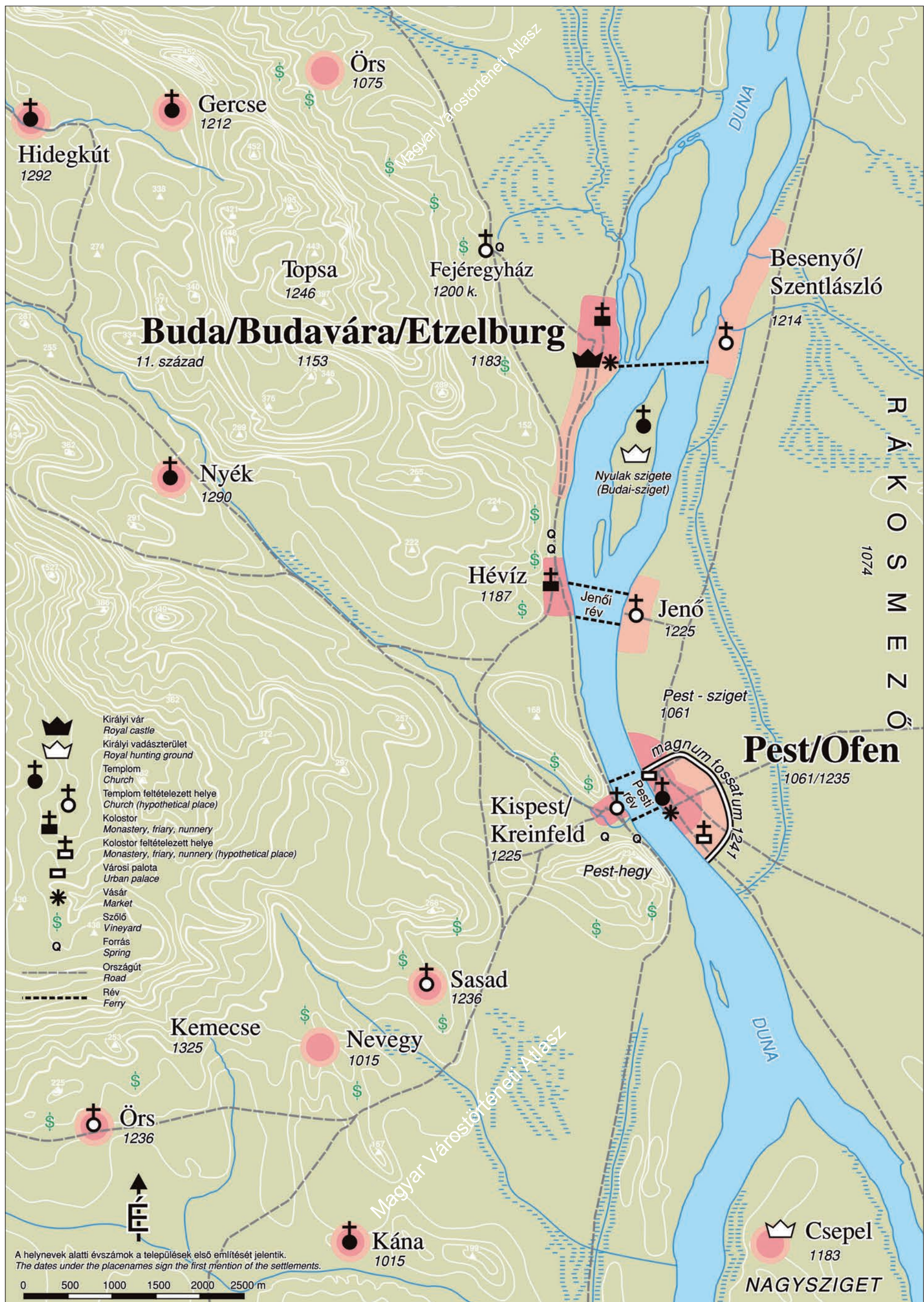
3. Antik előzmények, középkori városkezdemények

A Vár-hegy térsége a kedvező környezeti feltételek hatására már ősi idők óta lakott volt. A tágabb Budapest területén az eddig ismert legkorábbi, mintegy százötvenezer éves településnyomokat éppen a hegy lábánál, a Duna-parton, a mai Corvin téren tárta fel a régészeti kutatás.¹⁹ A rézkortól kezdődően szinte folyamatos megtelepüléssel számolhatunk részben a folyó partján, részben pedig a Vár-hegy fennsíkján.²⁰ Az első erődített telepet a bronzkori ún. Nagyrévi kultúra népe hozta létre a Vár-hegyen széles árokkal választva le a hegy déli, elkeskenyedő nyúlványát. Évszázadokkal később, a római foglалás előestéjén a kelta eraviszksusz törzs a Gellért-hegyen építette fel sáncokkal védett törzsi központját, az első városiasnak nevezhető települést fővárosunk területén, amely kiterjedt a hegy alatti mai Tabánra és a Duna-parton tovább északra is.²¹ A római hódítók az i. sz. 1. század elején a Dunáig nyomulva rögtön felismerték a hely jelentőségét: egyrészt ellenőrzésük alá vonták a kelta központot, másrészt csapataik számára katonai táborokat emeltek, a határ és a folyamon átkelést biztosító révek védelmére. A későbbiekben itt alakult ki a római Pannonia Inferior provincia katonai és közigazgatási központja, Aquincum.²² Bár a római legiotábor, a Vár-hegytől északabbra, a mai Óbuda központjában, a polgárváros pedig még ettől is északabbra épült fel, a mai Víziváros sík területén már a hódítás idején vagy kissé utána elkészült egy segédcsoport-tábor, amely ellenőrizte az itteni révet, továbbá szemmel tartotta a Szent Gellért-hegy alatti révnél lévő kelta települést.²³ A tábor kezdetben fából épült falait a 2. században egy ma még tisztázatlan funkciójú település kőépületei váltották fel, amelyeket egészen a 4. századig használtak. A vízivárosi római település központjában szabályos, derékszögű úthálózattal rendelkezett (a mai Csalogány utca és Kacska utca, illetve a Horvát utca és a Duna-part közötti területen), amelyet kőépületek szegélyeztek. Az itt lévő mai utcahálózat részben máig őrzi a római utcák szabályos elrendezését. Ettől a helytől északra a település még tovább húzódott egészen a mai Margit-híd magasságáig, ám jóval szerényebb épületekkel és szabálytalanabb úthálózattal. Délre a mai Corvin téren tárták fel a település temetőjét (1-4. század). A rómaiak idején kiépített úthálózat másutt is jelentős hatással volt a későbbi korok fejlődésére. A Duna-parton futott a határ menti táborokat összekötő, a legfontosabb hadiút. Ehhez csatlakoztak a Pannonia tartomány belsejéből idevezető utak, amelyek általában a réveknél érték el a limes utat.²⁴ Későrómai ellenerőd bizonyítja a Duna balpartján, a későbbi Pest belvárosának szívében, hogy a középkorban pesti révnek nevezett dunai átkelő a Vár-hegy déli végénél már a rómaiak idején létezett.²⁵ A Vízivárosi katonai tábor, majd település a Várhegy északi végénél ugyancsak olyan helyszínre települt, ahol a középkorban rév volt a Dunán Felhévíz és Jenő falu között. Az átkelésre alkalmas helyek tehát központi szerepet kaptak a budai Vár-hegy környezetének a közlekedéshálózatban.

A római uralom összeomlásával Aquincum nem néptelenedett teljesen el jelenlegi régészeti ismereteink szerint, bár a pusztulás jelentős volt. Az egykori legiotábor falait övező 5. századi hun-germán, majd 6-8. századi avar temetők és kisebb települések arról tanúskodnak, hogy a fontos stratégiai ponton épült erődítmény és környezete továbbra is lakott maradt.²⁶ Buda középkori története mégis a Magyar Királyság megalapítását követően kezdődik, bár az első időszak a hiányos adatok miatt egyelőre meglehetősen homályosan áll előttünk. A 11. században a mai Óbuda

the Tabán district and to the north along the bank of the Danube.²¹ The Romans immediately recognised the significance of the site after advancing to the Danube in the early first century AD. They took over the Celtic settlement and built military camps for the troops defending the frontier and the river ferries. The provincial capital of Pannonia Inferior, Aquincum, grew up here later.²² Although the Romans built their legionary camp to the north of Castle Hill, in what is now the centre of Óbuda, and their civil town even further north, an auxiliaries' camp was built – at the time of conquest or shortly after – on the flat area of what is now Víziváros. This controlled the ferry at that point and kept watch on the Celtic settlement at the ferry under St Gellért Hill.²³ The originally timber walls of the camp were replaced in the second century AD with stone buildings of a settlement whose function is still not clear. These were used up till the fourth century. The streets of the Roman settlement in Víziváros had a regular grid pattern (on the area of today's Csalogány utca and Kacska utca, and the area between Horvát utca and the Danube), lined by stone buildings. Some of today's streets still follow the regular Roman layout. The settlement extended further to the north up to the line of Margit Bridge, but with much more modest houses and a less regular street pattern. The settlement's graveyard (dating from between the first and fourth centuries) has been discovered to the south, in Corvin tér. Other roads laid out by the Romans also left their mark on later developments. The main military road linking the border camps ran beside the Danube. Branching from this were the roads into the interior of the province of Pannonia, usually connecting with the *limes* road at the ferries.²⁴ A late Roman fort on the opposite bank of the Danube, in the heart of what was to become Pest, proves that the Danube crossing known as the "Pest Ferry" existed at the south end of Castle Hill even during the Roman age.²⁵ The military camp and later settlement in Víziváros, at the north end of Castle Hill, was the site of another medieval Danube ferry, between the settlements of Felhévíz and Jenő. These good river crossing points gave the area around Castle Hill a central role in regional transport links.

Despite the immense devastation, the collapse of Roman rule did not leave Aquincum completely deserted. The archaeological evidence of fifth century Hun-German, and then fifth-to-eighth century Avar cemeteries and smaller settlements surrounding the walls of the former legionary camp in recent Óbuda clearly show that the fort and its neighbourhood remained populated.²⁶ Nevertheless, the medieval history of Buda only starts with the foundation of the Kingdom of Hungary, and there are very few surviving records of the early period. In the eleventh century, the King founded the Buda Chapter among the ruins of the late Roman fort of the legionary camp, and a church dedicated to St Peter was built.²⁷ Although the chronicle tradition attributes the foundation of Buda to King Stephen I (997/1000–1038), the choice of patron saint and other data suggest that the founder was actually Stephen's successor King Peter I Orseolo (1038–1041, 1044–1046). The Chapter received substantial donations from King Ladislaus I (1077–1095) and King Géza II (1141–1162) and certainly had a prominent place among church institutions in Hungary from the late twelfth century onward, because it was a place of authentication (*locus credibilis*) and its provosts held high positions in the royal chancellery.²⁸ There was also a royal residence within the walls of the Roman fort, and although the earliest reference to it dates from the early thirteenth century, it almost certainly existed before this.²⁹ A thirteenth century narrative states that the King regularly spent Lent there.³⁰ By that time, however, a new royal palace was being built outside the area defended by the castle walls, on the south side. It was during this period that the name of the settlement first appeared as Buda or Budavára. The latter form ("Castle of Buda") indicates that the walls of the Roman fort were repaired and used in some form.³¹ It should also be noted that historical traditions attaching to the ruins of the former Roman provincial seat remained strong throughout the Middle Ages.³² The Hungarian chronicles, assuming Hun-Hungarian kinship, regarded the place as the city of King Attila (*civitas Atthile regis*), similarly the German Songs of the Nibelung that mention the site as Etzelburg. The *Gesta* of Anonymus states that prince Árpád and chieftain Cursan settled their folk in the area of modern Budapest in the years following the Hungarian Conquest, Cursan in Óbuda and Árpád on Csepel Island. It also claims that Árpád was buried near the city of King Attila, and that a small church, Fejéregyház (*Alba ecclesia*), was later built at his grave.³³ According to later sources, the church was built by Charlemagne.³⁴ There is as yet no archaeological evidence to support the medieval chronicles in this respect. It is remarkable, however, that the Church of the Virgin Mary, also known as Fejéregyház (*Alba ecclesia*), was indeed founded at a very early date.³⁵ Buda must have covered a fairly broad area (the earliest recorded perambulation of the boundaries was in 1212), and King Béla III (1172–1196) donated the Church of the Holy Trinity in the southern part to the Order of Hospitaller Canons Regular of St Stephen in the late twelfth century, so that they would build their monastery and hospital at nearby Felhévíz, a site of thermal springs to the north of Castle Hill.³⁶ To the south of that, there was some settlement on both sides of the ferry at the foot of St Gellért Hill (Pest Hill). On the left bank of the river, Pest grew up beside the ruins of a Roman fort that had defended the river crossing (at the Pest side of today's Erzsébet Bridge). The parish church dedicated to the Virgin Mary dates from the eleventh century.³⁷ Pest's first inhabitants were probably ferrymen in the king's service and, according to the tradition

6. Buda, Pest és környezetük, 13. század eleje. Végh András terve alapján rajzolta Nagy Béla
6. Buda, Pest and their surroundings, early 13th century. Drawn by Béla Nagy after the plan of András Végh

területén, az egykori legiotábor későrómai erődjének falai között királyi alapításként létrejött a budai társaskáptalan és annak Szent Péternek szentelt temploma.²⁷ Bár a krónikás hagyomány az alapítást I. (Szent) István király (997/1000–1038) tevékenységéhez köti, a védőszent kiválasztása és egyéb adat is arra utal, hogy az alapító inkább az Istvánt követő I. (Orseolo) Péter király (1038–1041, 1044–1046) lehetett. A káptalan I. Szent László (1077–1095) és II. Géza (1141–1162) királyoktól is jelentős adományokban részesült, és a 12. század végétől már bizonyosan kiemelkedő helyet töltött be a magyarországi egyházi intézmények között: a fehérvári káptalanhoz hasonlóan országos hatókörű hiteleshelyként működött, prépostjai a királyi kancellária vezetésében töltötték be fontos szerepet.²⁸ A káptalan mellett a római erőd falai között királyi kúria is állt, amelyről az első adatok csupán a 13. század elejéről ismertek, de léte a korábbi időszakból is feltételezhető.²⁹ A király – 13. századi közepén kelt elbeszélés szerint – rendszeresen itt töltötte a nagybőjti időszakot.³⁰ Ekkor azonban már egy újabb királyi palota épült a várfalakkal övezett területen kívül, annak déli oldalán. A település neve Buda, illetve Budavára alakban tűnik elő ebben az időszakban, és az utóbbi alak arra utal, hogy a római erőd falait valamilyen formában kijavítva bizonyosan használatba vehették.³¹ Utalnunk kell arra is, hogy az egykori római tartományi székhely romjaihoz igen jelentős történeti hagyományok kötődtek a középkorban.³² A magyar krónikák a hun-magyar rokonság szemszögéből szemlélve Attila király városának (*civitas Atthile regis*) tartották a települést a német Nibelung-énekhez hasonlóan, ahol mint Etzelburg tűnik fel. Anonymus gesztája még azt is megemlíti, hogy a mai Budapest területén a magyar honfoglalás idején Árpád fejedelemnek és Kurszán vezérnek volt szálláshelye: Kurszán Óbudán telepedett meg, Árpád pedig a Csepel-szigeten rendezte be szállását. Ugyanő mondja el, hogy Árpádot Attila király városa közelében temették el, és sírjánál később templomot építettek, amelyet Fejéregyháznak (*Alba ecclesia*) neveztek.³³ Más, későbbi források szerint a templomot még Nagy Károly alapította.³⁴ A máig megismert régészeti adatok azonban nem támasztják alá a középkori történetírók elbeszéléseit. Sem olyan színvonalú szálláshely nyoma, sem vezérekhez méltó, vagy a környezetükhöz tartozó katonai kíséret tagjára utaló sírlelet nem került még elő, amely igazolná a hagyományt. A honfoglalás korának régészeti lelőhelyeit szórványosan előkerülő településnyomok, magányos sírok és kisebb temetők képviselik. Az azonban figyelemre méltó, hogy a Fejéregyháznak (*Alba ecclesia*) is nevezett Szűz Mária templom valóban korai alapítású volt.³⁵ Buda területe meglehetősen nagy kiterjedésű lehetett (legkorábbi határjárása 1212-ből ismert), amelynek déli részén III. Béla király (1172–1196) a 12. század végén a Szent István ispotályos keresztes rendnek adományozta a Szentháromságnak szentelt egyházat, hogy mellette, a hévforrásoknál (a Vár-hegytől északra fekvő forráscsoportnál, a Felhévíznek nevezett helyen) később felépítsék a rendházukat és ispotályukat.³⁶ Innen tovább délre, a Szent Gellért-hegy (Pest-hegy) lábánál fekvő rév mindkét oldala benépesült. A folyó bal partján fekvő Pest a folyami átkelést biztosító egyik római ellenerőd romjai mellett fejlődött ki (a mai Erzsébet híd pesti hídfőjénél), Szűz Máriának szentelt plébániatemploma a 11. századból származik.³⁷ Legrégibb lakói királyi szolgálatban álló révészek lehettek, mellettük – krónikás hagyomány szerint a 10. század közepe óta – muszlim vallású kereskedőket is letelepítettek.³⁸

A 13. század első felében a Duna mindkét partján, Budán és Pesten is megjelentek a Nyugat-Európai jellegzetességeket mutató, kiváltságokkal rendelkező város első formái a jobbára a Duna völgyén át érkező új telepések befogadása révén.³⁹ Budán feltehetően Rajna-vidéki vallon (*Latinus*) eredetű polgárra maradt fenn adat, Pestre egyre növekvő számban érkeztek délnémet (*Theutonici*) eredetű lakosok és a rév szemben lévő partján is kialakult egy kisebb település, Kispest (*Minor Pest* a mai Tabánban), ahová szászok (*Saxones*) költöztek.⁴⁰ A budaiak települése az egykori római erőd déli és nyugati kapui előtt fekvő suburbiumban alakult ki, tehát hasonló volt a szintén latinusok által városiasodó Fehérvárhoz és bizonyos mértékig Esztergomhoz is.⁴¹ Bár a budaiak kiváltságlevelét nem ismerjük, okleveles adat bizonyítja, hogy a fent említett másik két királyi központ mellett kialakult városias települések kiváltságaihoz hasonló lehetett. Pest, németre fordított nevén Ofen a 13. század 30-as évtizedére már tehetős várossá (*ditissima villa*) vált, lakói rendelkeztek a szabad bíró- és plébánosválasztás jogával. A várost árok vette körül, és felépült a domonkos és talán a ferences kolostor is.⁴²

A városi fejlődés megindulásával egyidőből származnak a Buda körüli kiterjedt szőlőművelésről szóló első adataink. (A pesti oldal alkalmatlan volt erre). Szőlőt ugyan már a rómaiak is termesztettek Aquincum körül, de egyelőre semmilyen bizonyíték nincs arra nézve, hogy a római szőlőkultúra bármilyen formában átvészelte volna a népvándorlás évszázadait. A 13. század első felétől kezdődő írott forrásainkban azonban már kifejezett szőlőművelésre utaló adatokkal találkozunk. Királyi szőlőműves szolgáltató népek éltek a Buda környéki falvakban (Örs, Sasad), és az újonnan érkezett telepések is bizonyára magukkal hozták eredeti hazájukból a szőlőgondozás és a borkészítés sajátos fogásait, mivel úgy tűnik, hogy kezdettől fogva bekapcsolódtak az itteni szőlők művelésébe és új szőlődűlők telepítésébe. 1240-ben például pesti polgárok vettek bérbe a Duna túlsó partján egy 200 hold kiterjedésű földterületet, hogy ott szőlőt műveljenek, illetve telepítsenek.⁴³ A szőlőkből származó jövedelem jelentőségét mutatja, hogy 1236-ban IV. Béla király az általa alapított bélakúti (pétervárad) ciszterci monostornak adományozta a kispesti szőlők tizedének egy részét.⁴⁴

of the chronicles, traders of the Muslim faith settled beside them from the middle of the tenth century.³⁸

In the first half of the thirteenth century, Buda and Pest first took on the character of Western European cities, largely through the arrival of new settlers who moved down the Danube Valley.³⁹ There is a surviving record of a Wallonian Buda inhabitant (*Latinus*) coming from the Rhine country, and there were increasing numbers of south Germans (*Theutonici*). A small settlement, Kispest (*Minor Pest*), now the Tabán, grew up on the bank opposite the ferry, inhabited by Saxons (*Saxones*).⁴⁰ The people of Buda settled in suburbs beside the south and west gates of the former Roman fort, similarly to the way that Fehérvár (today Székesfehérvár) and to a certain extent at Esztergom were being developed into cities by incoming *Latini*.⁴¹ There is documentary evidence that the privileges enjoyed by the inhabitants of Buda were similar to those granted to these two other cities of royal residence, although we have no record of a charter. By the 1230s, Pest, whose name was translated into German as Ofen, was a wealthy town whose inhabitants had the right to freely elect their judge and parish priest. It had a defensive ditch around it, and its buildings included a Dominican – and possibly also a Franciscan – Friary.⁴²

There was extensive viniculture around Buda, of which the first records date from the same period as the earliest development of the town itself. (The land on the Pest side was unsuited to vines.) Even the Romans had grown grapes around Aquincum, but there is at present no evidence that Roman vines in any form survived the centuries of the Age of Migrations. By the first half of the thirteenth century, when our earliest sources were written, viniculture was already widespread. Servant folk working in the royal vineyards lived in villages around Buda (Örs, Sasad), and new settlers must also have brought with them their own techniques of tending vines and making wine, because they seem to have immediately been involved in cultivating vineyards and laying out new ones. In 1240, for example, some Pest burghers took a lease on 200 *iugeri* (about 100 hectares) on the far side of the Danube to cultivate and plant vines.⁴³ An importance of the income realisable from vineyards is clear from King Béla IV's donation of some of the tithes on the Kispest vineyards to the Cistercian Monastery of Pétervárad (today Petrovaradin), which he founded in 1236.⁴⁴

4. The new town of Buda

4.1. Urban development in the centre of the kingdom

The urban development of early Buda and Pest came to a halt with the Mongol Invasion of 1241–1242, and subsequently resumed in a different form.⁴⁵ After the annihilation of the Hungarian royal army at the village of Muhi, near the River Sajó (11–12 April 1241), the Mongols soon reached the line of the Danube, burnt Pest, and massacred those of the population who had not fled. During the winter, they crossed the frozen Danube and dealt a similar fate to Buda.⁴⁶ We have no information as to the extent of the destruction there, but Buda was not listed among those castles and forts (like Esztergom and Fehérvár) which successfully withstood the Mongols' siege. There is therefore good reason to assume that, like Pest, (Ó)Buda – and of course the surrounding villages – were depopulated and their buildings fell into ruin. This marked a decisive break in how the towns developed. That they did not suffer terminal decline is largely due to the action of King Béla IV (1235–1270).⁴⁷ Having fled his pursuers, the king returned after the Mongols withdrew and invested enormous energy into rebuilding his ruined kingdom. He saw the building of castles and fortifications as his most pressing task, and took an active part in establishing new sites.⁴⁸ Above all, he set out to fortify the royal centres in the heart of the kingdom (*medium regni*) – Esztergom, Fehérvár and Buda. This took on particular momentum in the years after 1247, when rumours of a new Mongol attack – which turned out to be groundless – spread through the kingdom.⁴⁹

In 1249, the king approved a plan to move the remaining and newly-settled inhabitants of the royal city of Esztergom from the plain to the fortified hilltop where the royal palace and the archbishop's church and residence stood, but the site proved to be too small, and a few years later the original state had to be restored and the citizens allowed back to their original places.⁵⁰ Fehérvár and Buda, however, were fundamentally and irreversibly restructured by the sweeping changes ordered by the king. Fehérvár was built on islands in an extensive marshland, and the king moved the largely Wallonian inhabitants to the central island, beside the royal basilica and castle, which he surrounded with a town wall.⁵¹ At Buda, he turned the almost uninhabited plateau of Castle Hill into the new centre of the German community, removed from Pest on the undefendable Danube plain, and surrounded the new settlement with castle walls. These must have been ready in some form by 1255, because subsequent charters issued by Béla IV mention the *castrum* on "Pest Hill" as already in place.⁵² Contemporaries also referred to these new fortified settlements as castles. This was the period when characteristic western-type medieval towns surrounded by walls first appeared in the Kingdom of Hungary, and others (such as Sopron) followed in the next few decades.⁵³ To provide the resources for turning these towns into military

4. Az új Buda város alapítása

4.1 Városfejlődés az ország központi területén

Buda és Pest korai városi fejlődését a mongolok 1241–1242. évi hadjárata akasztotta meg, illetve terelte más irányba.⁴⁵ A magyar királyi seregnek a Sajó folyó mellett, Muhi falunál elszenvedett megsemmisítő vereségét (1241. április 11–12.) követően a mongolok hamarosan elérték a Duna vonalát, felégették Pestet, és a helyben maradt lakosságot lemészárolták. A tél folyamán átkeltek a befagyott Dunán, és ezután hasonló sorsra jutott Buda is.⁴⁶ A környező falvak is elnéptelenedtek, épületeik romba dőltek. A városfejlődés addigi folyamata megtört. Hogy ennek ellenére nem szakadt meg végérvényesen, abban nagy szerepe volt IV. Béla (1235–1270) királynak.⁴⁷ A mongol hadjárat után az üldözőitől megmenekült uralkodó hatalmas energiával fogott hozzá elpusztított országa újjáépítéséhez. Elsődrendű feladatának tekintette a várak, erődített helyek építését, és ezek alapításában, létrehozásában maga is tevékenyen vett részt.⁴⁸ Kiemelt figyelmet fordított az ország központi részén, a *medium regni* területén lévő királyi központok erősítésére, így Esztergom és Fehérvár mellett Budára is, különösen az 1247 utáni években, amikor egy újabb mongol támadás később alaptalanná vált híre fenyegette az országot.⁴⁹

Esztergomban a hegyre épült királyi várba telepítette át a Duna-parti síkságról a királyi város polgárait, de a rendelkezésre álló hely szűkös volta miatt néhány év múlva visszaállították az eredeti állapotot, a polgárok visszaköltöztek régi lakóhelyükre.⁵⁰ Fehérvár és Buda esetében azonban a király intézkedései mélyreható változásokat okoztak, gyökeresen átalakítva a települések addigi szerkezetét. Fehérváron, amely egy kiterjedt mocsár szigetein épült, a királyi bazilikának és a királyi várnak otthont adó központi szigetre telepítette át a javarészt vallon eredetű polgárokat, amelyet várfallal vetetett körül.⁵¹ Budán az addig lakatlan, vagy csak gyéren lakott Vár-hegy fennsíkját várfalakkal övezte, és e falak védelmébe helyezte át a védekezésre képtelen Duna-parti síkságról a pesti német polgárok közösségének központját, valamint itt lelhetett ugyancsak védelemre az (ó)budai királyi birtokközpont népe is. 1255-re az erődítmény falainak valamilyen formában készen kellett állniuk, mivel IV. Béla király ebből az évből származó oklevelében már, mint megtörtént eseményt említi meg a „pesti hegyen” a vár (*castrum*) felépítését.⁵² Az új településeket gyakran várak nevezték a kortársak. Valójában a fallal övezett nyugati mintájú, klasszikus középkori város első példái jöttek létre a Magyar Királyságban, amelyet a következő évtizedekben továbbiak (mint Sopron) követtek.⁵³ A király feltehetően a városi közösség sokaságának és vagyonának erejében bízva próbált meg védhető erődítményeket ily módon kialakítani.

4.2 Castrum Budense

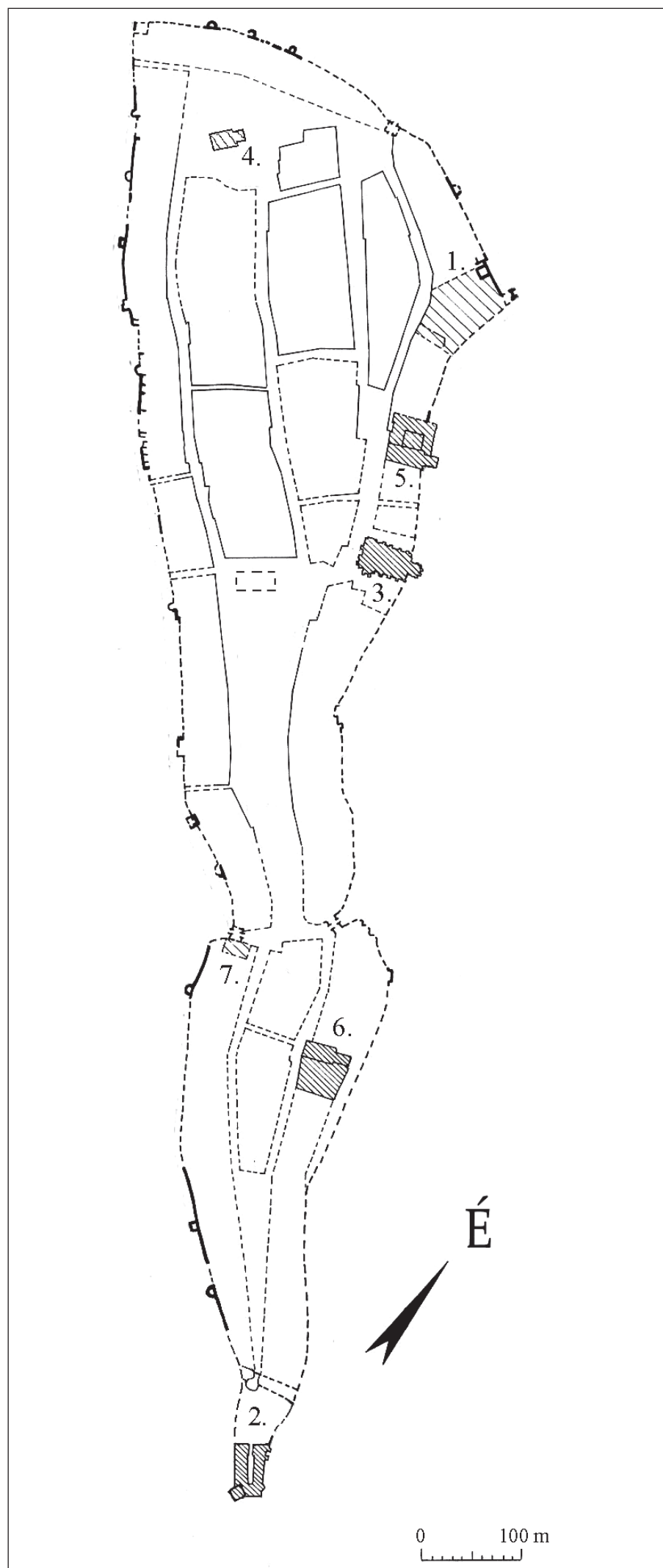
A budai Vár-hegy fennsíkját elnyújtott természeti forma jellemezte, amely ezért erősen befolyásolta az új település szerkezetét. A kezdetben tehát várak tekintett erődített város falai a hegy teljes fennsíkját körülölelték, ahol lehetett mindenütt annak sziklás, meredek peremén haladva.⁵⁴ E falat szabályos távolságokra elhelyezett félkör alakú, illetve négyzetes tornyok védtek, amelyek közül tizenötöt azonosítottak eddig a régészeti ásatások és megfigyelések. A kapukat is tervszerűen helyezték el. Két kapu nyílt egymással szemben a hegy elkeskenyedő részén közvetlenül a piactérre, a későbbi Szent György térre. Keletre, a Duna felé a Szent János kapu, nyugatra, a szőlőhegyek és a fehérvári országút felé a Zsidó kapu. A harmadik kapu a város északi falán a másik piactérről, a Szombatpiacról nyíló Szombat kapu volt, amely az esztergomi országútra vezetett. Csak írásos említésből ismert a nyilván dél felé nyíló Kreinfeldi kapu, amelyet egyelőre nem tudunk lokalizálni.⁵⁵

A nyújtott háromszög formájú fennsík sarkait további építmények erősítették. Az északkeleti sarokban helyezték el az ún. Kammerhofot, vagy ahogyan a források később emlegetik a Régi királyi házat, amely a 14. században biztosan – és feltehetően már a 13. században is – az uralkodó lakóhelyéül szolgált.⁵⁶ A déli sarokban, a sziklás fennsík keskeny kiszögelésén az ún. István-torony és a hozzá csatlakozó lakóépületek maradványai állnak, amelyek a későbbi királyi palotaépítkezések kiindulópontját jelentették. A torony keltezésének kérdése a sokszoros történeti és régészeti próbálkozások ellenére ma sem nevezhető megnyugtató módon megválaszoltnak, építettőjeként egyaránt szóba jöhet IV. Béla fia, István ifjabb király (a későbbi V. István, 1239–1272) és I. Károly fia, Anjou István herceg (1332–1354).⁵⁷ Érdekes megfigyelés, hogy mind a Kammerhof, mind az István-torony az erődítés egy-egy sarkán épült fel, így javítva ezeken a kényes pontokon a város védelmi képességeit. A Kammerhofnak külön kapuja nyílt a falakon kívülre.

Az így elkészült erődítés a fal elé kiugró, szabályos távolságokra elhelyezett tornyaival a kor színvonalán fejlettnak számított, és igen nagy területet övezett. A falak hossza mintegy 3 km, amelyek 40 hektár belső területet öveznek. Ezek a méretek jelentősen felülmúlják a megyék központjaiban korábban épült ún. ispáni várak méreteit.⁵⁸ Ezért a budai erődítést IV. Béla király legnagyobb várépítkezései, (így a visegrádi kettős vár, és Fehérvár városfala) között tarthatjuk számon.

4.3 A helyrajz és a helynevek változásai

A vár felépítése és a lakosság betelepítése, vagyis mai fogalmaink szerint a város megalapítása teljesen megváltoztatta a környékbeli településszer-

7. ábra. A budai vár, 13. század vége – 14. század eleje. 1. Régi királyi ház / Kammerhof, 2. István torony és a környező épületek, 3. Boldogasszony plébániatemplom, 4. Szent Mária Magdolna kápolna, 5. Szent Miklós domonkos kolostor, 6. Evangélista Szent János ferences kolostor, 7. Zsinagóga. Kuczogi Zsuzsanna és Végh András rajza

Fig. 7 The castle of Buda, late 13th century – early 14th century. 1. Old Royal House / Kammerhof, 2. Stephen's Tower and adjacent buildings, 3. Parish Church of Our Lady, 4. St Mary Magdalene's Chapel, 5. St Nicholas' Dominican Friary, 6. St John Evangelist's Franciscan Friary, 7. Synagogue. Drawn by Zsuzsanna Kuczogi and András Végh

strongholds, the King presumably relied on the size and wealth of the urban communities themselves.

4.2. Castrum Budense

The natural triangular shape of the plateau of Buda exerted a significant influence on the structure of the new settlement. The walls of the fortified town, built at the cliff-edge, encircled the whole plateau.⁵⁴ The de-

kezetet.⁵⁹ Maga a Vár-hegy a tatárjárás előtti Kíspeszt és Felhévíz határán feküdt, ebből következően az új várost e két település területéből szakították ki. Az alapítás idején igen szűkös volt ez a terület, magját természetesen a hegytetőn épült vár (*castrum*) alkotta, amelyhez a hegy alatti Duna-part, illetve a felette húzódó keleti és északi hegyoldal csatlakozott (*suburbium*). Feltehetően már ekkor is rendelkezett a város a nyugati oldalon, a szőlőhegyeken területekkel, de ennek kiterjedéséről nincsenek ismereteink. A hegy déli lábánál Kíspeszt, északon pedig Felhévíz teljesen önálló maradt a várostól. Az új városhoz számították azonban Pest korábbi területét a Duna túlsó, bal partján. Pest ugyan szintén újjátelepült, de az új város árnyékában egyelőre nem tudta elérni régebbi jelentőségét, önállóságát majd csak a 15. századtól kezdődően vívta ki fokozatosan. Visszatelepült a budai káptalan és a királyi birtokközpont is korábbi helyére, de a tatárjárás előtt itt megindult városfejlődés nem tudott kibontakozni, talán éppen az új város konkurenciája miatt. Megszűnt az itteni királyi központ kizárólagossága is, mivel az új Budán is létrehoztak az udvar befogadására képes szálláshelyet, amely alternatívát jelentett a korábbi királyi palota mellett.

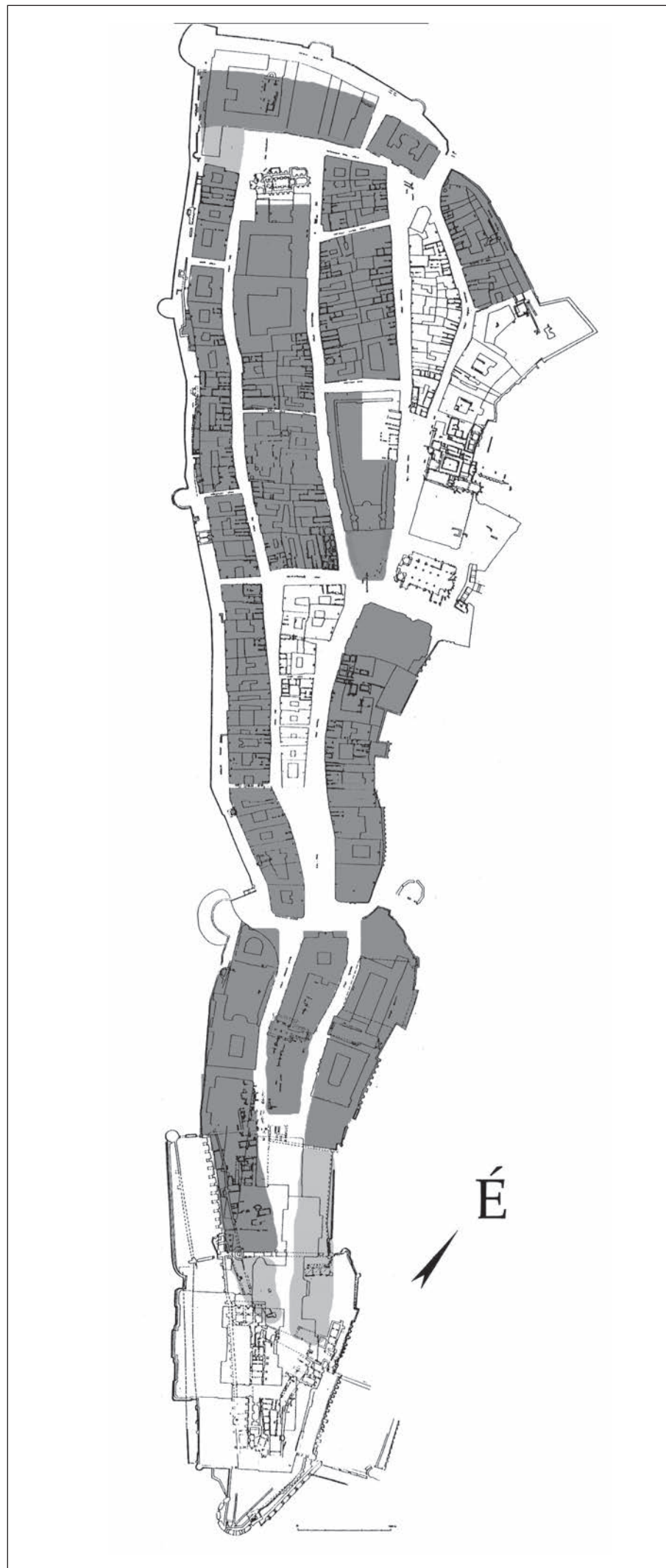
A megváltozott helyzetet láthatjuk a települések neveinek változásában is. A korábbi Pestet az új alapítás óta Ópestnek (*Vetus Pest*), illetve németül *Altofen*-nek nevezték. Az új város megörökölte a német *Ofen* nevet, de nevezték pesti várnak (*castrum Pestense*) vagy pesti új várnak (*novum castrum Pestense*) másként pestújhegyi várnak is (*castrum novi montis Pestensis*).⁶⁰ Az új városra a Buda név is átszármazott, a tatárjárás előtti Budát ekkortól kezdik el Óbudának is nevezni (bár sokáig még nem kizárólagosan, pl. a káptalan az egész középkorban továbbra is budainak nevezte magát). Hívták azonban pontosabb körülírással budai várnak (*castrum Budense*), budai új várnak (*novum castrum Budense*) vagy egyszerűen Újbudának is (*Nova Buda*).⁶¹ Hosszútávon végül a latin és a magyar nyelvben a Buda megnevezés, a németben az Ofen állandósult, de a korai nevek gazdag variációját a „pestújhegyi vár” kifejezés a város hivatalos önelnevezéseként egészen a középkor végéig megőrizte.

4.4 Az alapítás folyamatának nyomai a Várnegyed alaprajzán

A város létrehozásának folyamatáról szinte teljesen hallgatnak írott forrásaink. Segítséget nyújtanak ennek megismeréséhez azonban a város alaprajzának elemzése és bizonyos régészeti megfigyelések. A Vár-hegy keskeny, hosszúkas fennsíkján nem állt rendelkezésre annyi hely, hogy szabályos négyzethálós utcahálózatot és telekstruktúrát hozzanak létre. Első ránézésre talán fel sem tűnik az alapított városokra jellemző rendszeresség. Részletes elemzéssel azonban kimutatható, hogy az elsőbbséget élvező védelmi szemponthoz igazodva az új város szerkezetét tervszerűen hozták létre. A régészeti ásatásokkal feltárt telkeket vizsgálva könnyen felismerhetünk egy egységes méretű típust, amelyre jellegzetes beépítési mód is jellemző: a telek bejárata az utcai homlokzat közepén helyezkedik el, a legtöbb esetben mindkét, de néha csak egyik oldalán téglalap alakú pincével (és felettük egykor természetesen épületekkel), amelyek rövidebb oldalakkal fordulnak az utca felé, és hosszan elnyúlnak a telek belsejébe. Sokhelyütt a telek hátsó részét teljes szélességben egy másik pince (és a hozzá tartozó épület) foglalja el, amely ugyancsak könnyen felismerhetővé teszi a telek méreteit. Ezeknek a telkeknek szélessége 19-20 méter között mozog, mélységük ennek kétszerese, körülbelül 38-40 méter.⁶²

A Várnegyed (*castrum*) utcáiak irányát vizsgálva jól látható, hogy a telkek homlokzati vonala a várfalakhoz igazodik. Ez arra utal, hogy a telekosztást a várfal felépítése után végezték el. A középkori telkek kifutottak a városhoz, a telkek hosszát a városhoz mérték ki, és mivel ez minden telken azonos volt, ezért a várfalakkal párhuzamos utcák mindenütt híven követik a terephez igazodó, kanyargó várfalat. A hegy keskeny déli részén csak arra volt lehetőség, hogy a falak menti telkeket tűzzék ki, illetve a középén szabadon maradt területet beépítsék, így jöttek létre az egymással párhuzamos utcák párhuzamai (a mai Szent György utca – Színház utca, Tárnok utca – Uri utca). A mai Szentháromság utcától északra azonban jóval szélesebb a hegytető, ezért itt több háztömb kijelölésére nyílt lehetőség. A kitűzés során a várfal mellé épült telkek utcai homlokzatát követve, mindenütt egységes szélességű utcát tűztek ki, majd ehhez mérték tovább a telkeket. Így jöttek létre a mai Országház utca és Uri utca közötti és az Országház utca és a Fortuna utca közötti háztömbök, amelyek homlokzati vonalain még felismerhetjük a nyugati várfal vonalának hajlásait.

Bár az egységes telekosztás a város teljes területére kiterjedt, ennek ellenére bizonyos háztömbökben mégsem lehet kimutatni. Ebből arra következtethetünk, hogy ezek területe a telekosztás idején még üresen maradt, vagy ezzel ellenkezően már beépített volt. Például a mai Szentháromság utcától délre a Dísz térig terjedő, nagy háromszögletű téren kezdetben nem osztottak ki telkeket, csak később épült be. Későbbi forrásokból jól ismert, hogy ez volt a majdani németek lakta városrész piactere, amelynek északi végében a tanácsház emelkedett, és ahol szerdánként tartottak hetivásárokat.⁶³ Erről a térről két párhuzamos utca (a mai Uri és Országház utca) futott a mai Kapisztrán térre, amely a város alapítása óta megőrizte tér jellegét. Itt tartották a szombati hetivásárokat és a tér közepén épült fel a Szent Mária Magdolna templom.⁶⁴ Nem mutathatók ki az egységes méretű telkek a Fortuna utca – Táncsics Mihály utca közötti háztömbök területén, valamint a Hess András tér nyugati oldalán sem

8. ábra. Az egységes méretű telkek kiterjedése a budai Várnegyed területén, mai térképre vetítve. Végh András rajza

Fig. 8 Reconstruction of the original division of plots on a recent plan of Buda Castle. Drawn by András Végh

fences included semicircular and square towers spaced at equal distances along the walls, of which fifteen have now been identified by archaeological excavations and observations. The positions of gates suggest careful planning. There were two gates opposite each other on the thin end of the hill leading on to the main market place, later St George's Square. One of them, St John's Gate, was on the eastern side, opening towards the Danube;¹⁰ the other, the Jewish Gate, on the western side, opened towards the vineyards and the road to Fehérvár.¹¹ The third, Saturday Gate, was on the northern wall and opened from the other market place, the Saturday Market, and led on to the road to Esztergom.¹² There was a gate next to the *Kammerhof*, i.e. the Old Royal House, and another – known from written documents as the *Kreinfelder Gate* – must have opened to the south, but has not yet been located.⁵⁵

(a Fortuna köztől délre), a Kammerhofnál és a Boldogasszony-plébánia templom környezetében, ennek okát azonban inkább már abban láthatjuk, hogy ezek a területek a telekosztás idején már beépítettek voltak

Ebből a szempontból érdekes a telkek tájolása, különösen a belső háztömbök telkeinél. Úgy tűnik, hogy a telekosztás idején ezeket a telkeket a Szent Mária Magdolna templom tájolásához igazították. Az igazodás azért is feltűnő, mivel ezáltal rendkívül ferde tengelyű telkeket hoztak létre a templomtól egészen nagy távolságra is. Ezt a tájolást csak az egy-egy telekosztást mutató háztömböknél lehet felismerni, azoknál a háztömböknél azonban nem, ahol az elsődleges telkek sem fordultak elő. Az elsődleges telekméret és a Szent Mária Magdolna templomhoz igazodó telkek tájolása tehát összefüggének egymással, következésképpen mindkettőt a telekosztás eredményének tartjuk.

A Szent Mária Magdolna templom szokásos keleti tájolása azonban eltér a többi budavári templom ugyancsak keleti, de más szögben történt tájolásától, mégpedig jelentős mértékben. A Várnegyeden belüli további három 13. századi eredetű templom, a Boldogasszony-plébániatemplom, a domonkos és a ferences kolostorok templomai nagyjából egy irányba tájoltak, és a város keleti szélén a várfalak mentén helyezkednek el. A Szent Mária Magdolna templom abban is különbözik tőlük, hogy a piactér közepére került.

Rendhagyó ellenben a város plébániájának, a Boldogasszony-egyháznak elhelyezkedése. Annak ellenére nem áll a piactéren, hogy erre rendelkezésre állt volna kellő tér. Ehelyett a kiosztott telkektől nem körülveve emelkedik a várfalak mellett, a tanácsháztól és a piactérről csak egy kis közön keresztül lehet megközelíteni, homlokzata egyáltalán nem igazodik semmihez. Nem illeszkedik a mesterségesen létrehozott telekstruktúrába, sőt közvetlen környezete sem tartozik oda. Elképzelhető tehát, hogy alapítása megelőzte a telekosztást, ezért nem illeszkedik annak rendszeréhez. Az írott források némileg ellentmondani látszanak ennek, mivel az egyház első említéseit 1247-ből és 1248-ból ismerjük, épülete mégis 1255-ben még építés alatt állt, és csak 1269-ben nevezték újonnan épültnek.⁶⁵

9. ábra. Telkek és utcák kimérésének iránya az alapítás idején, mai térképre vetítve. Végh András rajza

Fig. 9 Measuring the plots and the streets at the time of the foundation on a recent plan of Buda Castle. Drawn by András Végh

A domonkos kolostor sem szokványos helyszínen emelkedik, hiszen a koldulórendi rendházak általában a városok szélén, nagyobb utak mentén találhatók. Ez a kolostor azonban központi helyet foglal el a városban, közvetlenül a plébániatemplom mellett áll, a Régi királyi ház, másként Kammerhof szomszédságában. Alapítása a legkorábbi intézmények közé emeli, hiszen falai között 1254-ben már rendi nagykáptalant tartottak.⁶⁶

The plateau is in the shape of a long triangle, so that special fortification was required at the vertices. The royal residence in Buda was the *Kammerhof* in the north-eastern corner, referred to in some later documents as the Old Royal House. It was certainly in use in the fourteenth century, and probably also in the thirteenth.⁵⁶ On the narrow projection in the south corner of the plateau there are the remains of Stephen's Tower and the adjacent living quarters, which became the core of the late mediaeval royal palace. Despite intensive archaeological and historical surveys, the foundations of these buildings have not been definitely identified. They may have been ordered by either Béla IV's son Stephen (then junior king, and subsequently King Stephen V, 1239–1272) or Charles I's son, Prince Stephen of Anjou (1332–1354).⁵⁷

The fortifications built when the town was founded enclosed a large area. The defensive system of regularly-spaced towers protruding from the wall was considered advanced by contemporary standards, and was a novelty in Hungary. The walls had a total length of almost 3 km and enclosed an area of 40 hectares. Buda Castle was thus constructed on a significantly larger scale than the early royal castles at the county centres, and was one of King Béla IV's largest military constructions, alongside Visegrád Castle and the town wall of Fehérvár.⁵⁸

4.3. Changes in layout and place names

The new castle and the associated relocation of the population – what might be described in modern terms as “the foundation of the town” – completely altered the pattern of settlement in the area.⁵⁹ Before the Mongol Invasion, Castle Hill had lain at the boundary of Kíspeszt and Felhéz, and the establishment of the town there forced these settlements to give up of some of their land. This was initially a small area: beside the core of the *castrum* on the hilltop it included only the bank of the Danube beneath the hill and the hillsides to the east and north (*suburbium*). Even at the beginning, the town probably had other lands on the vine-covered western side, but nothing is known of their extent. Kíspeszt at the southern foot of the hill, and Felhéz to the north, remained completely independent of the town. The territory of Pest on the left side of the Danube, however, was considered part of the new town. Although Pest was also re-inhabited, it did not regain its former significance in the shadow of the new Buda. Only in the beginning of the fifteenth century did Pest begin to acquire some autonomy. The Buda Chapter and the royal estate administration returned to their former sites, but there was no continuation of the pre-invasion urban development there either, perhaps because of competition from the new town. The royal seat there lost its exclusive status, because a residence capable of accommodating the court was also built in the new Buda, an alternative to the old royal palace.

The settlements' changing status shows up in changes of name. What had been Pest was renamed Ópest (*Vetus Pest*, i.e. Old Pest), or *Altofen* in German. Its previous German name of *Ofen* transferred to the new town on Castle Hill, which was also known as Pest Castle (*castrum Pestense*) or Pest New Castle (*novum castrum Pestense*) or Pest New Hill Castle (*castrum novi montis Pestensis*).⁶⁰ The name Buda also transferred to the new town, and what had been Buda before the Mongol Invasion started to be referred to as Óbuda (i.e. Old Buda, although not consistently for a long time; the Chapter, for example, called itself the Buda Chapter right up to the end of the medieval period). The new town was sometimes referred to more precisely as Buda Castle (*castrum Budense*), Buda New Castle (*novum castrum Budense*) or simply New Buda (*Nova Buda*).⁶¹ In the long term, the name Buda established itself in Latin and Hungarian, and the name Ofen became the permanent German name, although the rich variation of early names was preserved in the official designation of the town, *castrum novi montis Pestensis* (Pest New Hill Castle) until the end of the medieval period.

4.4 Clues to the foundation of Buda on the Castle District ground plan

Although the written sources are almost completely silent on the story of the city's foundation, there is much to be learned from analysing the city's ground plan and from certain archaeological observations. The plateau of Buda is characterized by a natural triangular shape. It was not possible to develop a rectangular network of the streets and a regular plot structure on it. Perhaps, at the first glance the regularity of a founded town is not apparent. But by thorough analysis it can be proven that the structure was consciously planned, adjusted to the priorities of the defence. Examining the excavated sequence of plots, a standard-size type can be observed with a characteristic layout of buildings: the entrance of the building can be found in the middle of the street front, with rectangular cellars in most cases on both, but sometimes only on one side, showing their shorter sides towards the street and spreading lengthwise into the plot. The full width of the back part of many plots is taken up by another cellar which facilitates establishing the boundaries and thus the full size of the plot. The width of these plots is between 19-20m and the depth is roughly twice that size, about 38-40m.⁶²

Examining the direction of the streets it is obvious that the frontline of the plots follows the town walls. It suggests that the division of plots was made after the town walls had been built. The mediaeval plots run up to the town wall, the length of the plot was measured beginning from the wall and as it was a standard size, the streets followed the meander-

10. ábra. Egyházak és telkek tájolása, mai térképre vetítve. A. Boldogasszony egyház, B. Szt. Miklós domonkos kolostor, C. Szt. Mária Magdolna egyház. Végh András rajza
Fig. 10 Orientation of the churches and the plots on a recent plan of Buda Castle.
A. Parish Church of Our Lady, B. St Nicholas' Dominican Friary, C. Church of St Mary Magdalene. Drawn by András Végh

A kiemelt helyszín alkalmasint a domonkosoknak az alapításnál betöltött fontos szerepére utal, amelyre alább még kitérünk. A Régi királyi háztól a domonkos kolostor előtt a Boldogasszony plébániáig húzódó utca mentén nem lehet kimutatni az egységes méretű telkeket, ez azonban nem jelenti azt, hogy itt ne emelkedtek volna épületek. A műemléki kutatással azonosított középkori lakóházak tájolása a Boldogasszony-plébániatemplomhoz és a domonkos kolostorhoz igazodik, és falaik is 13. századi építészeti formákat őriztek meg. Ebből arra következtethetünk, hogy ezen a területen a telekosztást már megelőzően is épületeknek kellett állni.

A Várnegyed telekszerkezete, utcahálózata tehát tudatos szervezés eredménye, amely a várfalak felépülte után következett be. Feltételezhetjük, hogy a telekosztást éppen a lakosság nagyarányú beköltözésének idején vitték végbe, mivel a 13. század további eseményei nem indokolnak már ilyen léptékű további átalakítást. A rendelkezésre álló területet mindenütt beépítették, kivéve a szándékosan üresnek hagyott két különálló piacteret. A város északkeleti sarkában az egységes rendszertől eltérő jellegzetességeket figyeltünk meg. A Boldogasszony-plébánia elhelyezkedése, a domonkos kolostor és a Boldogasszony plébánia környéki telkek különleges méretei és tájolása, mind komoly eltérést jelentenek egy egységesen létrehozott város képétől. Mivel ezek a jelenségek a város legkorábbi épületei körül csoportosulnak, ezért biztosra vehetjük, hogy a telekosztás idején már számolni kellett olyan objektumokkal és intézményekkel, amelyek korábban helyet kaptak a várban.⁶⁷

4.5 A Váralja benépesítése

Jóval szerényebbek a Duna-parti Váraljára vonatkozó ismereteink. Ez a városrész a későbbi korok háborús pusztításaitól sokkal többet szenvedett, mint a Várnegyed (*castrum*). Ma is fennálló középkori emlékeinek száma csekély, régészeti kutatása pedig, bár az utóbbi évtizedekben kiteljesedett, még nem tud összefüggő képet alkotni a sok mozaikszerű információból.⁶⁸ Az azonban már ma is látható, hogy a Dunán zajló kereskedelem miatt fontos vízparti városrész már közvetlenül az alapítást követően benépesült a 13. század második felében. Az itteni lakosok lelkipásztori ellátására az 1250-es években épült fel a Szent Péter mártír egyház, amely ekkor még a várnegyedbeli Boldogasszony plébánia alárendeltségébe tartozott.⁶⁹ A templom épülete a Vár-hegytől kissé északra az egykori római település romjai között állt. A romokat bizonyára építőanyagként hasznosították, az egykori út és utcahálózat azonban részben újbóli hasz-

ing route of the town wall adjusted to the natural surface. At the narrow, southern side of the hilltop it was only possible to make plots along the town walls and to build in the empty space between them, thus forming street pairs that are characteristic even today (e.g. Szt György utca – Színház utca, Tárnok utca – Uri utca). However, to the north of the present Szentháromság utca it was possible to divide more blocks. First a standard size street following the frontlines of the plots along the western town walls was set, and then the other plots were measured taking the front line of the first row of plots as the starting point. This process shaped the blocks between today's Országház utca and Uri utca, and those between Országház utca and Fortuna utca; their building lines still reflect the curvature of the western castle wall.

The standard-size plots covered the whole area of the town; nevertheless they cannot be detected in some blocks. This may be explained by the fact that they were not built in during the period of the division of plots, or they had already been built in by then. On the large triangular square south of the present Szentháromság utca there were no plots divided in the beginning. It is well-known from later sources that this space served as the market place of the German quarter of the town where the weekly markets were held on Wednesdays. At the northern end of this space stood the building of the town hall.⁶³ From here there were two parallel streets (the present Országház utca and Uri utca) running towards the present Kapisztrán tér which has preserved its character as a square since the foundation of the town. This was the place of the weekly markets on Saturday and in the middle of the site the Church of St Mary Magdalene was built.⁶⁴ The sites where the standard-size plots cannot be traced back include the blocks enclosed by Fortuna utca and Táncsics Mihály utca as well as the western side of Hess András tér, (to the south of Fortuna köz), near the probably early royal residence termed *Kammerhof*, and around the Parish Church of Our Lady, the reason of which is considered to be that they had already been built in by the time of the division of the plots.

In this respect the orientation of the plots, especially the inner ones, is of importance. It seems that in the course of the division of the plots their orientation was adjusted to the orientation of the Church of St Mary Magdalene. It is striking because this resulted in unusually oblique plots, at a considerable distance from the church. This oblique orientation can only be observed with standard-size plots but not with the blocks where the primary division had not been made. The standardised size of the plots and the orientation related to the Church of St Mary Magdalene are linked, thus consequently both can be regarded as the result of the primary division of the plots. However, the orientation of the Church of St Mary Magdalene deviates from that of the other churches of Buda Castle to a significant degree. All of the other three thirteenth-century churches in the Castle – the Parish Church of Our Lady and the churches of the Franciscan and the Dominican Friaries – have the same orientation. They are situated along the eastern edge of the *castrum*, adjacent to the town walls, with their choirs reaching out to the town walls. The Church of St Mary Magdalene is an exception, as it was erected in the middle of the northern (Saturday-) market place.

Utterly singular in its situation, however, is the city's parish church, the Church of Our Lady. There would have been space for it on the market place, but it was not built there. Instead it stands beside the castle walls; it was not surrounded by parcelled plots and was approached from the city hall and the market place only by a narrow alley. Its frontage was not aligned with anything else, and neither the church nor its direct surroundings fit into the layout devised for the town, suggesting that may have been founded before the land was systematically parcelled out. Written sources seem to contradict this to some extent, because the first mentions of the church date from 1247 and 1248, and it was still under construction in 1255, only being declared newly built in 1269.⁶⁵

Neither does the Dominican friary occupy a standard site, because mendicant-order houses usually stood on a major road near the edge of town. By contrast, this friary occupies a central position in the city, directly beside the parish church and close to the Old Royal House or *Kammerhof*. It was one of the earliest institutions, where the grand chapter of the order was held as early as 1254.⁶⁶ The prominent location is consistent with the key role the Dominicans played in the city's foundation, as discussed below. There is no evidence of standardised plots along the section of the street where the Dominican friary stood, from the Old Royal House to the Church of Our Lady, but this does not exclude the presence of buildings there. Historic buildings research has identified medieval dwellings there, and they are aligned with the Church of Our Lady and the Dominican friary, with walls which retain thirteenth-century architectural forms. From this we may conclude that there must have been buildings standing on this area before the parcelling of the land.

Summing up the observations on the structure of the settlement on the Castle Hill, the following picture emerges from the analysis of its ground plan. The present street and plot system of the town is the result of conscious planning done after the construction of the town walls. It can be supposed that the plots were measured out at the time when the numerous new inhabitants were moving in, as no other event of the thirteenth century would have needed such thorough modifications. The area was everywhere developed by dividing it into standard-size plots with the exception of the two market places that had been consciously left uninhabited. However, in the north-eastern corner a system deviating

nálatba került a templom körül kiépülő városrész kialakítása során. A Vár-alja észak-déli irányú fő útja (a mai Fő utca) például az egykori római folyóparti hadiút nyomvonalát követte, de az erre merőleges mai Csalogány utca nyomvonala is igazolhatóan római eredetű.⁷⁰ A Szent Péter mártír templomtól délre, ahol a Vár-hegy lankái közvetlenül a folyóparttal érintkeztek, a település épületei felkúsztak a hegyoldalakra is. A hegyoldalon állt a 13. század vége óta az ágostonosok Szent István protomártírnak szentelt kolostora.⁷¹ Az alapítást követő évtizedekben a beköltöző lakosok nem csupán a várat töltötték meg, tehát számuk lehetővé tette a Vár-hegy alatt a Duna-part és részben a hegyoldal betelepítését is.⁷²

4.6 A város alapítása a történeti forrásokban

Utaltunk már arra, hogy a vár felépülte, a Buda körüli településszerkezet gyökeres megváltozása külső fenyegetés kényszere hatására ment végbe. A szakirodalom ma egységesen elfogadja azt a történeti forrásokra épített következtetést, hogy az új település létrejött az újabb mongol támadásról érkező hírek hatására kezdődött meg, közel azonos időben a fehérvári és az esztergomi polgárok számára elrendelt hasonló áttelepüléssel.⁷³ A telepítés irányítói minden bizonnyal annak a német lovagi eredetű városi vezetőrétegnek a gyakran ispáni címet viselő tagjai lehettek, akik kereskedelmi tevékenységük mellett gyakran földbirtokokat szereztek, sőt nem ritkán magyar nemességet is. A közéjük tartozó családok tagjai alkották a 14. század végéig a tizenkét tagú városi tanács többségét, és közülük került ki a város élén álló rektor, majd bíró.⁷⁴ A ránk maradt korabeli iratok szerint a tatárjárás után a visszatérő régi pesti polgárok és az újabban beköltöző vendégek még Pest város romjai között kezdtek meg újra életüket. Ennek bizonyítéka a Pest számára 1244-ben kiadott kiváltságlevelét, amellyel a tatárjárásban megsemmisült privilégiumot kívánta a király pótolni. Az okiratot Pest *villa* vendégeinek állították ki, és hogy ez a bal parti Pesttel azonos valóban, igazolja a Duna túlsópartján fekvő Kispest említése is.⁷⁵ 1246-ban királyi ítélet kötelezte a pesti hospeseket, hogy a budai káptalan régi sóvám szedési jogait ne akadályozzák.⁷⁶ Ezután forrásaink kilenc évig hallgatnak, majd már az újonnan épült várra vonatkoznak: a már említett 1255-ös adománylevelekben halunk az „új” pesti várban épülő, királyi alapítású Szűz Mária templomról és az ottani hetivásárról.⁷⁷ 1259-ben tűnik fel először az Ópest kifejezés.⁷⁸ A pestvári német polgárok nevei elsőként a tárnokvölgyi birtokperben az 1260-as évekből maradtak ránk, 1268-ból ismert a város első kiadványa (*rector castri Budensis et duodecim iurati*), 1269-ben pedig a budai hegyen emelkedő plébániát újonnan épültnek mondták.⁷⁹

Az új város kiváltságai a korábban a pestieknek adott szabadságjogokból eredtek, a pestiek kiváltságlevelét (pontosabban annak a tatárjárás után IV. Béla király által 1244-ben megújított példányát, az ún. Aranybulla) tartotta jogai forrásának.⁸⁰ Az áttelepített város azonban, bár Pest kiváltságlevelét használta, mégis kénytelen volt az abban biztosított legfontosabb szabadságainak egy részéről lemondani. A közösség tanácsának hamarosan a stratégiaiul fontos vár katonai parancsnokával, a király által kinevezett rektorral kellett megosztania a város feletti joghatóságát, amivel a szabad bíróválasztás jogát veszítették el.⁸¹ A szabad városok másik fontos kiváltságát a szabad plébánosválasztás jogát szintén elvesztették, miután a kegyúri jogokat a király a szigeti apácákra ruházta. A Duna közeli szigetén (ma Margit-sziget) ugyanis a vár építésével egy időben IV. Béla király domonkos gyóntatói hatására Szűz Mária tiszteletére kolostort alapított, amelyben a szemlélődő és vezeklő életmódot élő apácák közé saját leányát, Margitot is elhelyezte.⁸² A mongol támadás elleni isteni segítség kiesdeklésére felajánlott Margit lakóhelyét a budai királyi központ körül lakók oltalmára emelt vár mellett jelölte ki, kolostor és vár sorsát egybekapcsolva. A szokatlan és jelentős adomány, vagyis a vár épülő plébániájának kegyúri joga és a város vásárvámja, amelyet 1255-ben a kolostor kapott, az apácák nyújtotta természetfeletti segítség fenntartását kívánta biztosítani, ám a város gazdasági kiváltságait jelentősen csorbította.⁸³

A városi szabadság erős korlátozása ellenére Buda életképes alapításnak bizonyult, a jogok csorbítását pedig idővel igyekezett megszüntetni. A rektorok többségét a királyok a német vezetőréteg sorából választották, végül a város 1346–1347 körül visszanyerte a bíróválasztás jogát is.⁸⁴ Az apácák kegyúri jogát a 14. század közepén megváltották.⁸⁵ A vásárvám eladományozásának eltörlésére kitartóan, ám eredménytelenül törekedtek.

4.7 Hetivásár és éves vásár

A budaiak hetivásárt úgy tűnik az alapítás óta két helyen is tartottak, kedden (később már szerdán) a Boldogasszony plébániánál a németek piacterén (a későbbi Szent György piacon), szombaton pedig a Szent Mária Magdolna templomnál az ún. Szombatpiacon, a későbbi magyarok lakta városrész központjában.⁸⁶ A különös helyzet az alapítás számunkra ismeretlen körülményeiből adódik, mindenestre a topográfiai különállás erre utal. A németek már a tatárjárás előtt is kedden tartották a hetivásárt Pesten. Ebből következtethetnénk akár arra is, hogy a szombati piacot már itt találták, de hogy ennek eredete mikorra megy vissza, azzal kapcsolatban, adatok hiányában, teljes bizonytalanságban vagyunk.⁸⁷ A budaiak egyik legfontosabb kereskedelmi kiváltsága, az éves vásárok tartásának eredetével ugyancsak sok a tisztázatlan kérdés. A legrégebb budai vásárt Pünkösdkor tartották, helyszíne azonban Felhévizen volt a Duna partján.⁸⁸ Ezzel kapcsolatban érdemes azt szem előtt tartani, hogy Felhévíz templomát a Szentháromság tiszteletére szentelték, amelynek ünnepe csak egy héttel

from the usual standard-size plots can be observed. The location of the Parish Church of Our Lady, the exceptional size and direction of the plots around the Dominican friary and the Parish Church of Our Lady significantly differ from the image of a town coined on a standard system. As all these areas developed outside the standard scheme can be found around the earliest buildings of the town. This suggests that in the period of the division of plots, some features and institutions had to be taken into account.⁶⁷

4.5. Settlement in the suburbium

Much less is known about the suburb (*suburbium*) of the new Buda on the bank of the Danube under the Castle District (*castrum*). It suffered much more thoroughgoing destruction in the Ottoman Wars than the Castle District. Hardly any medieval structures stand there today, and the mosaic of information from extensive archaeological research of recent years has not yet formed into a coherent picture.⁶⁸ Lying on the bank of the river, the district was of great importance for trade along the Danube, and settlement there started immediately, in the second half of the thirteenth century. The Church of St Peter Martyr was built to tend the faithful there in the 1250s, and was initially subordinate to the Castle District Parish of Our Lady.⁶⁹ The church stood slightly to the north of Castle Hill, among the ruins of the Roman settlement, which were certainly used as building material. The Roman system of roads and streets was partially incorporated into the layout of the district around the church. The main north-south road through the *suburbium* (now Fő utca) followed the route of the old Roman military road along the Danube, and today's Csalogány utca also verifiably follows a Roman precedent.⁷⁰ South from the Church of St Peter Martyr, where the lower slopes of Castle Hill reach down to the riverbank, the buildings of the district also extended up the hillside. Also on this hillside was the Augustinian Friary dedicated to St Stephen the Protomartyr in the late thirteenth century.⁷¹ The incomers in the decades following the foundation therefore more than filled the castle: they also settled the bank of the Danube beneath Castle Hill and part of the hillside.⁷²

4.6. Sources on the foundation of Buda

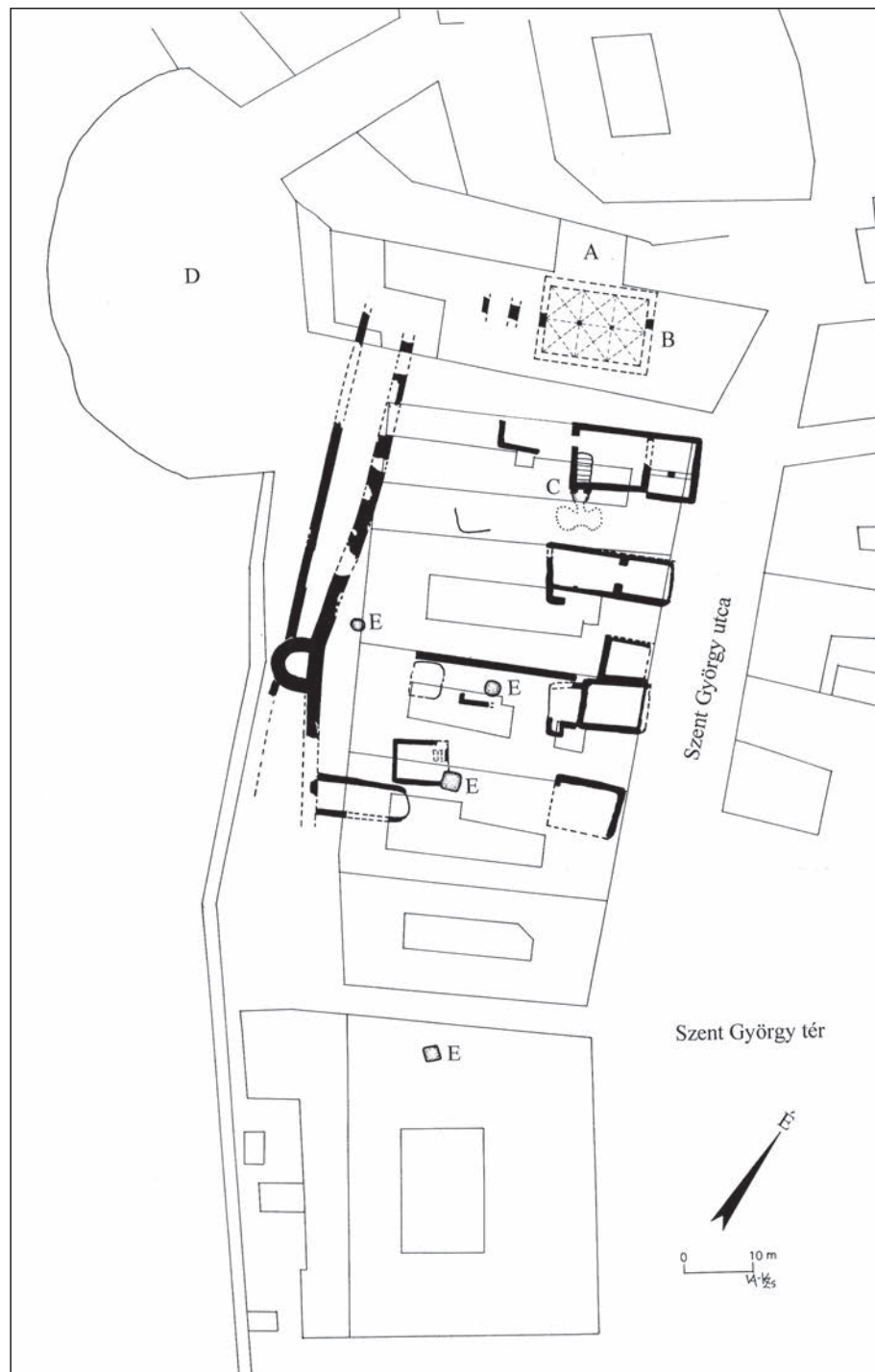
Studies of the available sources have led to a consensus that it was an external threat – rumours of a renewed Mongol attack – which prompted the construction of Buda Castle and the radical changes to the pattern of settlement in the area, and it took place at almost the same time as the enforced resettlement of the inhabitants of Fehérvár and Esztergom.⁷³ The governing elite of the community were a group of families descended from German knights. They often bore the title of ispán (*comes*), and were engaged in commerce as well as acquiring landed estates. Sometimes they were also raised to Hungarian noble status. It was these families which provided most of the twelve members of the town council until the late fourteenth century, as well as the Rector (later Judge) at the head of municipal administration.⁷⁴ According to surviving contemporary documents, the old inhabitants of Pest first returned to their ruined town after the Mongol Invasion and, together with new settlers (*hospites*), began to rebuild their lives. Evidence for this comes from a charter issued to Pest in 1244 to replace the privilegial charter which had been destroyed during the hostilities. This document was issued to the *hospites* of Pest *villa*, and makes clear that the town being referred to was indeed Pest on the left bank of the Danube, because it mentions Kispest on the opposite side.⁷⁵ A royal judgement of 1246 obliged the Pest *hospites* not to interfere with the old salt-duty collection rights of the Buda Chapter.⁷⁶ There follows a nine-year break in sources, after which the newly-built castle appears: the 1255 deeds of gift talk of the Church of Our Lady being built by royal donation in the “new” Pest Castle, and the weekly market there.⁷⁷ The expression *Vetus Pest* (“Old Pest”) first appears in a 1259 document.⁷⁸ The German names of the inhabitants of *castrum Pest* first appear in a legal action concerning the Tárnokvölgy estate in the 1260s, the earliest known municipal document (*rector castri Budensis et duodecim iurati*) dates from 1268, and the parish church on Buda Hill is described as “newly built” in 1269.⁷⁹

The new town's privileges were based on those previously granted to people of Pest, whose charter (or rather the post-Mongol Invasion replacement issued by King Béla IV in 1244, the “Golden Bull”) was looked on as the source of civic rights.⁸⁰ Nonetheless, the resettled town was obliged to give up some of the principal liberties furnished by the Pest charter it was using. The Council soon had to share legal authority over the town with the commander of the strategically-important castle, the Rector, so that the community lost the right to elect its own judge.⁸¹ It also lost another cherished privilege of free towns, the right to free choice of priest, after the King transferred the rights of patronage to the “island nuns”. While building the castle, king Béla IV, influenced by his Dominican confessors, founded a convent in honour of the Virgin Mary on a nearby Danube island (now Margit Island), a community of contemplative and penitential nuns where he placed his own daughter Margit.⁸² Having offered up Margit in supplication for God's help against a Mongol attack, he appointed a place of residence for her beside the castle which he had built to protect the royal centre of Buda, linking the destinies of convent and castle. In 1255, he granted to the convent the dues from the town's

előzi meg Pünkösdet. Eszerint a budaiak egy a város alapításánál régebbi vásárt is megörökölhettek, de sajnos erre nézve sem rendelkezünk semmilyen forrással. A másik budai vásár eredete tisztábban áll előttünk. A Kiszasszony nap előtt és után való héten tartott vásár IV. László király (1272–1290) idején keletkezett, hamisított, vagy kierőszakolt privilégiumát a 14. században már általánosan elfogadták és példaként használták.⁸⁹ A vásár helye a Váralján volt, erre utalnak egyébként az itt található Kisvásár, Flek utca (ld. a német Fleck, Marktfleck szavakat) helynevek is.⁹⁰ A vásár ünnepnapja a budai plébánia és egyben a szigeti apácák templomának egyik jeles ünnepe volt. Sajnos jelenleg egyik vásártér helyét sem tudjuk pontosan meghatározni, mindenesetre aligha lehettek a Duna-parttól távol.

4.8 Lakosság, nemzetiségek

Említettük már, hogy Pest lakossága a tatárjárás előtt főleg dél-német származású telepesekből (*hospes*) állt. Az új város lakosságának döntő részét ugyancsak a Duna-völgyén keresztül érkező polgárok tették ki. E korszakból már ismerjük néhányuk származását, köztük például bécsiakat, regensburgiakat találhatunk.⁹¹ Buda a Duna völgyében legdélebbre fekvő német lakosságú város lett, annak a betelepülési folyamatnak részeként, amely a Magyar Királyság határán belül Pozsony, Visegrád, Maros és Vác középkori német polgárságát létrehozta. A németek mellett kezdettől fogva magyarok is éltek ugyan a városban, számuk azonban az alapítás idején jóval a németek alatt lehetett. Ezt tükrözi a ránk maradt

11. ábra. A középkori Zsidó utca régészeti ásatáson feltárt, 13–14. századi épületmaradványainak és az 1873-as kataszteri felmérésnek összesített térképe. A. Zsidó-kapu, B. Zsinagóga, C. Rituális fürdő, D. Fehérvári rondella, E. Kutak. Kuczogi Zsuzsanna rajza. (Végh 2006b, 11. kép.)

Fig. 11 Overall map of the excavated 13th–14th century buildings of the medieval Jewish Street and the cadastral map of 1873. A. Jewish Gate, B. Synagogue, C. Ritual bath, D. Fehérvári Bastion, E. Wells. Drawn by Zsuzsanna Kuczogi (Végh 2006b, Fig. 11)

oklevelek névanyaga, és erre utal az is, hogy a városi tanácsban két hely illette csak meg a magyarokat. Harmadik etnikumként az alapítás óta zsidó közösséget is találunk Budán. Létszámuk viszonylag jelentős voltára, illetve társadalmi súlyukra utal, hogy kéthajós, nagyméretű zsinagógájuk közvetlenül a város egyik kapuja (Zsidó kapu) mellé épült a városba vezető útvonal mentén. A zsinagógától délre futó Zsidó utca közvetlenül érintkezett a város piacterével.⁹²

fair and the right of patronage over its new parish church, an unusual and substantial donation designed to maintain the supernatural assistance provided by the nuns. In so doing, he severely curtailed the town's economic privileges.⁸³

Despite this restriction, Buda proved to be a viable town, and attempted to restore its rights over time. The kings appointed most rectors from the German elite, and the town ultimately regained its right to appoint its judge around 1346–1347.⁸⁴ The nuns' right of patronage was altered in the middle of the fourteenth century.⁸⁵ There were also persistent attempts to repeal the grant of fair dues, but to no avail.

4.7. Weekly market and annual fair

The people of Buda seem to have held two weekly markets from the earliest times: on Tuesdays (later Wednesdays) at the Germans' market place beside the Church of Our Lady, and on Saturdays beside the Church of St Mary Magdalene at Saturday market in the centre of the district later inhabited by Hungarians.⁸⁶ The circumstances that gave rise to this curious arrangement – the two market places – are unknown. The Germans had already held a weekly market on Tuesdays in Pest before the Mongol Invasion. This seems to imply that the Saturday Market was already in place, but we have no information as to its actual origins.⁸⁷ The beginnings of one of Buda's most important commercial privileges, the holding of annual fairs, are also shrouded in mystery. The oldest Buda fair was held on Whitsunday, but its venue was Felhévíz on the bank of the Danube.⁸⁸ It is worth noting in this respect that the church of Felhévíz was consecrated to the Holy Trinity, whose feast was just one week before Whitsun. This suggests that the people of Buda inherited a fair that dated from before the town's foundation, but we have no sources to establish this link. We know more about the origin of the other Buda fair. Held on the weeks before and after the Birthday of the Blessed Virgin Mary, the fair started in the reign of King Ladislaus IV (1272–1290), and by the fourteenth century its charter was generally accepted and used as a model.⁸⁹ The fair took place in the *suburbium*, as recorded in the place names *Kisvásár* ("little fair") and *Flek Street* (from the German words *Fleck* or *Marktfleck*).⁹⁰ The feast day of the fair was one of the main feast days of the Buda Parish and the church of the island nuns. Unfortunately, neither of the sites of these fairs has yet been precisely located, but they must have been near the riverbank.

4.8. Population and ethnic groups

We have already seen that the pre-Mongol Invasion population of Pest consisted mainly of settlers (*hospites*) of south German origin. The majority of the inhabitants of the new city had also made their way through the Danube valley. Individuals mentioned in records from that time include people from Vienna and Regensburg.⁹¹ Buda became the southernmost German-speaking town in the Danube Valley, following a course of settlement that had already created other towns within the Kingdom of Hungary: Pozsony (Pressburg), Visegrád (Plindenburg), Maros (Freistadt) and Vác (Waitzen). There were Hungarians living alongside the Germans in the city from the beginning, but in much smaller numbers. This is reflected in the names appearing in surviving documents, and that there were only two places for Hungarians on the city council. The Jews formed the third ethnic community in Buda in the period following its foundation. That the Jews were present in relatively substantial and significant numbers within society is demonstrated by the large, two-nave synagogue built directly adjacent to one of the city gates (the Jewish Gate), beside the main route into the city. The Jewish street running south of the synagogue reached directly the municipal market place.⁹²

5. Development of Buda under the Angevin dynasty in the fourteenth century

We have dwelt in some detail on the events which surrounded the birth of the town in the second half of the thirteenth century. These events largely defined the urban space and set the direction of subsequent development. Indeed, its development and population expansion was so fast that Buda became the top-ranking city in the kingdom within fifty years. The last king of the House of Árpád, Andrew III (1290–1301), largely held court in Buda – although he probably used both the old palace of Óbuda and the newer residence in Buda Castle – and was buried in the Franciscan Friary in the town.⁹³ In the long years of war which followed the extinction of the House of Árpád, possession of the military stronghold of Buda was one of the primary objectives of the contenders for the throne. Initially, the city supported the cause of the Bohemian King Wenceslas (Přemysl 1301–1305), elected King of Hungary under the name Ladislaus. The tide turned in 1307, however, and Ladislaus, son of the former Rector Werner, a supporter of Charles I Anjou (1301/1310–1342), together with the Judge Royal (*judex curiae regiae*) János Csák took the city in a surprise attack.⁹⁴ From then on, they did not waver in their loyalty to Charles, despite having to endure Máté Csák's siege in 1311 and the prolonged vicissitudes of being the launch pad for Angevin action in contention for the throne.⁹⁵ Charles was crowned King of Hungary for

5. Városfejlődés az Anjou uralkodók alatt a 14. században

Az alapítás körülményeit tanulmányunkon belül viszonylag részletesen igyekeztünk bemutatni, mivel a 13. század második felében lejátszódott folyamatok alapvetően meghatározták Buda további fejlődését, létrehozva a városi tér használatának meghatározó alapelemeit. A település gyors fejlődése, lakosai számának gyarapodása egy fél évszázad alatt Budát a királyság elsőszámú városává emelte. Az utolsó Árpád-házi király, III. András (1290–1301) már jobbára Budán tartotta székhelyét – feltehetően egyaránt használva óbudai régebbi és budavári újabb rezidenciáját –, és Budán temették el a ferences kolostorban.⁹³ Az Árpád-ház kihalása utáni háborúkkal terhes évtizedben a királyi trónért küzdő riválisok a komoly katonai erőt is jelentő Buda birtoklását tekintették egyik fő céljuknak. A város kezdetben a László néven magyar királlyá koronázott cseh (Přemysl) Vencel (1301–1305) pártján állt. 1307-ben azonban fordult a kocka és az I (Anjou) Károly (1301/1310–1342) pártján álló korábbi rektor, Werner fia László és Csák János országbíró rajtaütéssel elfoglalta a várost.⁹⁴ Ezután már nem is tértek el Károly hűségétől, pedig 1311-ben Csák Máté ostromát kellett elszenvedniük, sőt éveken át a város lett az Anjou trónkövetelő küzdelmeinek és akcióinak kiindulópontja.⁹⁵ Károlyt egyébként a budai Boldogasszony templomban koronázták másodszor magyar királlyá. (Bár ennek az érvényességét megkérdőjelezték, mivel nem a Szent Koronával és nem a szokásos helyen a fehérvári bazilikában történt.) Ezek a király uralkodásának kezdetén történt események megkérdőjelezzik azt a közhelyszerű történetírói állítást, amely szerint Károly király nem kedvelte túlságosan a kezdetben ellene fellépő Budát és ezért választotta helyzetét konszolidálását követően 1323-ban a Budától és Esztergomtól nem túl távoli Visegrád erődjét székhelyéül, amely korábbi jelentéktelensége folytán alkalmas volt egy teljességgel új és lojális székhely kialakítására. A pilisi erdőben, a Duna partján új rezidenciát alkotott Károly, ám ez nem jelentette Buda teljes mellőzését. 1318-tól fogva szinte minden évben megfordult az uralkodó a városban, ha néha csupán rövid időre is. Itteni tartózkodási helyéül az ún. Régi királyi ház (németül Kammerhof, ma Táncsics Mihály utca 7-13.) szolgált, amelynek toronyos erődszerű épületegyüttesét részben ő maga építtette.⁹⁶ Végül a halott Károly király teste utolsó útján újból betért Buda városába, hogy a Boldogasszony templomban felravatalozzák, megsirassák, majd temetkezési helyére Fehérvárra szállítsák.⁹⁷ Károly fia, Nagy Lajos király fenntartotta apja kötődését visegrádi rezidenciája iránt. Visegrád azonban az ő idejében sem volt kizárólagosan az egyetlen királyi székhely. Uralkodásának első öt éve után 1347-ben Budára költöztette udvarát, amelyet csak nyolc év múlva, 1355-ben vitetett vissza Visegrádra. Budát azonban a továbbiakban sem kerülte el, hiszen a század hatvanas éveiben például több ízben itt fogadott külföldi fejedelmeket. Kitüntetett figyelmét jelzik egyházi alapításai is. A város piacterén kevéssel 1371 előtt építette fel a Szent György kápolnát, amely ettől az időtől fogva a piactér névadója is lett.⁹⁸ 1372-ben anyjával, Erzsébet királynéval együtt pedig karmelita kolostort alapított a Váralja addig gyéren lakott Taschentál nevű részén.⁹⁹ Lajos király uralkodásának utolsó két évtizedében visegrádi palotaépítkezései mellett Budán is nagyléptékű fejlesztésbe kezdett, amely a város településszerkezetére is nagy hatással volt. A Vár-hegy déli végén lévő István-torony és az azt övező szerény épületek elé egy újabb udvar körül az addigi léptéknél jóval nagyobb palotaszárnyak és királyi kápolna felépítését kezdte meg.¹⁰⁰ A munkálatokat ugyan majd csak utóda, Luxemburgi Zsigmond fejezte be és teljesítette ki, de Lajos döntése avatta a város déli végében álló épületegyüttest az őt követő királyok állandó rezidenciájává. Építkezései előrehaladtával azután a király a Régi királyi házat 1381-ben eladományozta a pálos szerzeteseknek.¹⁰¹

A királyi székhely jelenléte jelentős hatással volt a város fejlődésére az ingatlanok használata terén is. Buda különleges, más magyarországi városoktól eltérő jellegzetessége ugyanis (Visegrádon kívül), hogy a gyakran jelenlévő királyi udvartartás miatt az udvarban tisztséget viselő világi és egyházi személyek már szinte a kezdetektől fogva igyekeztek a maguk számára lakóingatlant szerezni. A legkorábbi adatunk erre Mojs nádor özvegyéé, aki 1290-ben saját házát adományozta egy beginakolostor létrehozására.¹⁰² De az Anjou uralkodók idejéből is – bár a források száma igencsak csekély – szép számmal maradtak fenn adatok az udvari előkelők háztulajdonairól.¹⁰³ Ezek a Várnegyeden (*castrum*) belül két szűkebb területen csoportosultak. Az egyik az északi részen található és ezen belül is két helyszínen: a Régi királyi ház közvetlen szomszédságában (Szečsényi Tamás országbíró, Sáfár István pilisi ispán, Himfi Benedek pilisi ispán, Kont István nádor), illetve a Szombatpiacon (Zsámboki, Becsei Töttös ajtónálló mester, Tatamér alkancellár). A másik házcsoporthoz a város déli részén, a Szent János kapu környékén és attól délre található: a kapu északi oldalán (Miklós kancellár, szentdemeteri Besenyő István) és a déli oldala mellett (Domoszlói), továbbá a ferences kolostor környékén (Ugali Pál országbírói ítélmester) és a Zsidó utcában (Prodavizi Mikcsfi). A királyi udvar átköltözése a Régi királyi házból az új, déli palotába az egykori Kammerhof körüli térség leértékelődéséhez, illetve a Szent György piactól (a mai Dísz tértől) délre eső terület későbbi felértékelődéséhez vezetett.

A királyi udvar és a város gazdasági jelentősége vonzotta az itáliai kereskedőket Budára a 14. század második felében. Számuk annyira megnövekedett, hogy az általuk lakott utcát Olasz utcának nevezték. A részben firenzei, részben velencei, padovai eredetű kereskedők főleg luxuscikkeket árusítottak, illetve pénzügyleteket intéztek a királyi udvar számára, jeles

the second time in the Church of Our Lady in Buda. (The validity of this was challenged, since it took place without the Holy Crown and not in the traditional venue of Fehérvár Basilica.) These events at the beginning of Charles' rule call into doubt the historiographical cliché that he had little regard for Buda, which initially opposed him, and as a result, after he consolidated his position in 1323, he chose as his seat neither Buda nor Esztergom but a place not far from both, the previously-insignificant fortress of Visegrád in the forest of Pilis, beside the Danube, where he could set up a new and completely loyal court. In reality, he did not completely turn his back on Buda, and came to the city nearly every year following 1318, if sometimes only for short periods. His residence in Buda was the Old Royal House (known in German as *Kammerhof*, now Táncsics Mihály utca 7-13). Charles himself built some parts of this fortress-like complex.⁹⁶ When he died, Charles' body was taken on its final journey into Buda to be laid in state in the Church of Our Lady before being taken for burial in Fehérvár.⁹⁷ Charles' son King Louis the Great maintained his father's preference for the Visegrád residence, but not for the whole of his reign. Af-

12. ábra. A budai papok kiátkozzák a pápát. A Képes Krónika miniatűrja, 1358 után, Országos Széchényi Könyvtár, Clmae 404. f. 67^v

Fig. 12 The priests of Buda excommunicate the Pope. Illustration from the Hungarian Illuminated Chronicle, after 1358, National Széchényi Library, Clmae 404. f. 67^v

ter his first five years on the throne, he moved his court to Buda in 1347, where it remained for eight years before returning to Visegrád in 1355. That does not mean that he avoided Buda thereafter, because he received several foreign visitors there in the 1360s. That it remained the object of his attention is clear from the founding of churches. He built St George's Chapel on the market place some time before 1371, giving the square its name.⁹⁸ In 1372, together with his mother Queen Elizabeth, he founded a Carmelite Friary in the previously sparsely-inhabited *Taschentál* area of the *suburbium*.⁹⁹ In the final twenty years of his reign, King Louis I, alongside the construction of his palace in Visegrád, embarked on large-scale developments in Buda which had considerable consequences for the structure of the city. Around a new courtyard laid out at the south end of Castle Hill, in front of Stephen's Tower and the modest buildings surrounding it, he started the construction, on a considerably greater scale, of the wings of a palace and a royal chapel.¹⁰⁰ This work was completed only by his successor Sigismund of Luxemburg, but it was Louis' decision which turned the complex of buildings at the south end of the town into the permanent residence of the kings which succeeded him. As construction proceeded, the King donated the Old Royal House to the Pauline monks in 1381.¹⁰¹

képviselőik a királyi pénzügyigazgatásba is bekerültek (mint pl. a padovai származású Szerecsen János és Jakab, vagy a firenzei Francesco Bernardi).¹⁰⁴

A gyarapodás úgy tűnik a 14. század második felében az egész városra jellemző volt. Ekkor épült fel a Várnegyed külső (második) városfala a korábbi városfalak mentén, és ekkor öveztek a Váralja területét is városfallal, amely a mai Vérmező utca, Margit körút, Bem József utca vonalán vagyis Buda és Felhévíz akkori határán futott.¹⁰⁵ Ezt a falat tornyok nem erősítették, csupán kapuk törték meg Felhévíz felé (ma Fő utca, valamint Horvát utca), Taschentálnál (ma Széna tér) és Tótfalunál (ma Várfok utca). Az uralkodó kolostor és kápolna alapítása mellett a tehetős polgárok is további kápolnákat emeltek. A Szent László kápolnát a Boldogasszony egyház temetőjében Wulving comes alapította, de 14. századi eredetű, bár ismeretlen alapítója, a Mindenszentek kápolna a Várnegyedben és a Krisztus Teste kápolna a Váralján.¹⁰⁶ Megkezdődött a piacterek beépítése is a *castrum*-ban, a korábbi ideiglenes árusítóhelyeket kőépületek váltották fel, ezáltal kialakultak a különféle kereskedőcéhek, mint a posztómetők, a kalmárok és a patikárosok egymás mellé rendezett üzletsorai.¹⁰⁷

A növekedést nem csak a városon belül figyelhetjük meg, hanem a város határán is, amely a század folyamán szintén bővült.¹⁰⁸ A Budával nyugatról határos, szőlőtermelő Nándor falu a 14. század elején került a város birtokába. A délről közvetlenül szomszédos Kispest pedig valamikor a század első felében veszítette el önállóságát. 1355-ben már Alhévíz néven nevezték és Buda váralji területei közé számították.

6. Társadalmi és helyrajzi változások a 15. században

Zsigmond király félévszázados uralma jelentős átalakulást hozott a város életében. A változások többértűek voltak, és a párhuzamosan zajló folyamatok egymással is kölcsönhatásban álltak. Átalakult a város etnikai összetétele, kicserélődött a várost vezető társadalmi elit, és nem utolsósorban a királyi udvar Visegrádról most már a középkor végéig véglegesen Budára költözött.

Nagyjából a 14. század utolsó negyedétől lehet megfigyelni azt a folyamatot, melynek során a város etnikai összetétele radikálisan megváltozott.¹⁰⁹ A német közösség talán a beköltözők számának csökkenése miatt egyre fogyatkozóban volt, míg a magyarok száma feltehetően az ezzel éppen ellentétes népmozgások okán növekedni kezdett. A változások első jeleit a magyar közösség önálló plébániáinak felállításában láthatjuk. A Szent Mária Magdolna egyház a Várnegyedben és a Szent Péter mártír egyház a Váralján képes volt függetlenedni a Boldogasszony plébániától, csak a jelképes főplébánia címet hagyva meg utóbbinak.¹¹⁰ Az önálló plébániák létrejötte a magyar és német közösség térbeli elhatárolódásával is együtt járt, a plébániahatárok a városon belül a lakóhelyek szétválasztását is megjelenítették.¹¹¹ A magyarok a Várnegyed északi részét foglalták el, vagyis a Szombatpiacot és környezetét, a németek pedig a középső részre szorultak vissza, a Szent György piac környékére. (A Szent György piactól a királyi palotáig tartó részről egyre inkább kiszorult a polgári lakosság, bár elvileg ez is a német plébániához tartozott.) A két közösség közti határvonal 1390-ben még a mai Dárda és Fortuna utcákon át húzódott, 1441-re azonban a németek rovására tovább tolódott dél felé és a ma már nem létező, egykori Schüller Gassén és meghosszabbításában a háztömbön át tartott egészen a Mindenszentek kápolnáig (mai Úri utca 33.). Ez a változás szemléletesen mutatja a magyar és német etnikum közötti arányok megváltozását a 15. század első felében. A Várnegyed két plébániájának területe kiterjedt a Váralja egy részére is, amelyek ugyancsak etnikai különbségekre is utalnak. A németek Boldogasszony plébániájához tartozott a Váralja déli része, nagyjából a mai Alsó-Vízivárosnak nevezett rész (a határvonal kb. a mai Vám utca táján húzódhatott), a magyarok Szent Mária Magdolna plébániája határai pedig kiterjedtek a Várhegy északi lankáira települt Tótfalura. A Váralja Szent Péter mártír plébániájára tehát a kettejük közti terület esett, amely a mai Felső-Vízivárosnak felel meg. Az itteni lakosság főleg magyarokból állt, bár nem kizárólag, németekre is ismerünk adatokat.

Az egyházi szervezet változását csak később követte a polgári igazgatás átalakulása.¹¹² A város irányítása az alapítás óta szinte kizárólag a németek kezében volt, a megnövekedett létszámú és feltehetően vagyonosodó magyar polgárság ebbe is beleszólást követelt magának. 1439-ben egy tehetős magyar polgár meggyilkolása zavargásokat váltott ki a magyar és német polgárok között, amelyet végül a város feletti hatalom megosztásával csendesítettek le. Ettől fogva a bírókat évente felváltva választották a magyarok és a németek közül, a bíró helyettesének számító pénzbíró pedig mindig a bíró nemzetiségével ellenkező nemzetiségből került ki. A város tanácsában mindkét közösséget hat-hat fő képviselte, és fele-fele arányban osztoztak meg a bírót és főbb tisztviselőket választó száz főtestület helyein is. A paritásos hatalommegosztás működőképesnek bizonyult, és megővta a város békéjét egészen az oszmán hódításig. A budai megegyezést más városok is követték, Kolozsvár például a 15. század végén a budai mintát másolva szervezte át városigazgatását.¹¹³

Az etnikai változással párhuzamosan a 15. század elején komoly átrendeződés zajlott a város német vezetőrétegében is.¹¹⁴ A várost létrehozó és a 14. században több generáción át irányító korábbi elit, mint említettük, lovagi eredetű német polgárokból állt, akik kereskedelmi tevékenységük mellett feudalizálódtak, gyakran nemességgel és földbir-

The pattern of property ownership and use arising from the presence of the royal seat also had a substantial effect on the town's development. Buda had a feature that, almost from the beginning, distinguished it from all other towns in Hungary except Visegrád: since the King frequently held court in the town, high-ranking office-bearers – secular and clerical – needed to acquire houses there. The earliest record concerns the widow of Palatine Majs, who donated her own house to set up a Beguine community in 1290.¹⁰² We also know, despite the sparsity of sources, that many houses were owned by court notables during the Angevin era.¹⁰³ These were grouped in two small parts of the Castle District. One was in the north, and divided into two parts: the area directly adjacent to the Old Royal House (Judge Royal [*iudex curiae regiae*] Tamás Szécsényi, Ispán [*comes*] of Pilis County István Sáfár, Ispán [*comes*] of Pilis County Benedek Himfi, Palatine István Kont), and on the Saturday Market (the Zsámboki family, Master of the Doorkeepers [*magister ianitorum regalium*] Töttös Becsei, Vice Chancellor Tatamér). The other group of houses was in the south of the city, around St John's Gate and the area extending south from there: on the north side of the gate (Chancellor Miklós, István Besenyő of Szentdemeter), on its south side (Domoszlói family), around the Franciscan Friary (Pál Ugali, *protonotarius* of the *iudex curiae*) and Jewish Street (Prodavizi Mikcsfi family). When the royal court moved to the new southern palace, the area to the south of St George's Market (today's Dísz tér) appreciated in value, at the expense of the area around the Old Royal House.

Now a city with a permanent royal court and great economic potential, Buda attracted Italian merchants in the second half of the fourteenth century – so many of them, in fact, that the street they lived in was eventually called Italian (*Olasz*) Street. Merchants from Florence, Venice and Padua sold mainly luxury items and provided finance for the royal court. Some notable Italians were also involved in royal financial administration (such as Giovanni and Giacompo Saraceno from Padua and Francesco Bernardi from Florence).¹⁰⁴

The whole city seems to have been thriving in the second half of the fourteenth century. That was when the outer (second) city wall was built around the Castle District and the *suburbium* was also surrounded by a wall, which ran along what is now Vérmező utca, Margit körút and Bem József utca, and at the time was the border of Buda and Felhévíz.¹⁰⁵ This wall was not fortified with towers, and was broken by gates only towards Felhévíz (now Fő utca and Horvát utca), at Taschentál (Széna tér) and Tótfalu (now Várfok utca). Besides the friary and chapel founded by the King, there were chapels erected by wealthy burghers. The St Ladislaus Chapel in the graveyard of the Church of Our Lady was founded by Wulving comes, but the donors who founded the All Saints Chapel in the Castle District and the Corpus Christi Chapel in the *suburbium* in the fourteenth century are unknown.¹⁰⁶ The market places in the *castrum* started to be built over, temporary stalls being replaced by stone buildings, leading to rows of shops each belonging to members of a merchant guild, such as the cloth-cutters, shopkeepers (*institores*) and apothecaries.¹⁰⁷

This clearly extended to the city's outlying lands, which expanded during the century.¹⁰⁸ The vine-growing village of Nándor bordering Buda to the west came into the city's possession in the early fourteenth century. Kispest, the direct neighbour to the south, lost its autonomy some time in the first half of the century. In 1355, it was referred to as Alhévíz and belonged to Buda's *suburbium*.

6. Social and topographical changes in the fifteenth century

King Sigismund's half-century reign brought a major transformation to life in Buda. The changes were many-layered and had all kinds of reciprocal consequences. The city acquired a new ethnic composition, there was a changeover in the elite which controlled its affairs, and – most significantly – the royal court finally moved from Visegrád to Buda, and stayed there until the end of the medieval period.

The radical change in the ethnic composition of the population can be traced to developments in the final quarter of the fourteenth century.¹⁰⁹ As the German community started to contract, perhaps because there were fewer incomers, the number of Hungarians started to rise, probably because of an opposite trend. The earliest sign of change was the establishment of a separate parish church for the Hungarian community. The Church of St Mary Magdalene in the Castle District and the Church of St Peter the Martyr in the *suburbium* managed to break away from the Parish Church of Our Lady, which was left with the symbolic title of "Main Parish Church".¹¹⁰ The formation of separate parishes was accompanied by geographical separation of the Hungarian and German communities: the parish boundaries within the city marked out the areas where they lived.¹¹¹ The Hungarians took up the north part of the Castle District, i.e. the Saturday Market and its surroundings, and the Germans were squeezed into the central area around St George's Market. (The civil population were gradually displaced from the area between St George's Market and the royal palace, although this in principle lay within the German parish.) The boundary between the two communities in 1390 lay along what are today Dárda utca and Fortuna utca, but by 1441 it had shifted south at the Germans' expense, running along the now non-existent Schüller Gasse and its extension through a block right up the All Saints'

tokkal rendelkeztek, és főúri családokkal is házasodtak. Ezek a családok fokozatosan eltűntek a várost irányító tanácsból, helyüket újonnan érkezett német kereskedők vették át. Közülük kitűntek a nürnbergiek (pl. Haller, Münzer), de a Bécsből (pl. Pemfflinger, Juncker, Ernst), később Pozsonyból (pl. Gailsam, Kochaim) érkezők szintén fontosak voltak. Legfontosabb tevékenységük a posztókereskedelem volt, de a felső-magyarországi színesfémbányászatban ugyancsak érdekeltségekkel rendelkeztek. A mellőlük felnövő magyar vezetőréteg főleg a szarvasmarha-kereskedelem révén vált vagyionossá.¹¹⁵

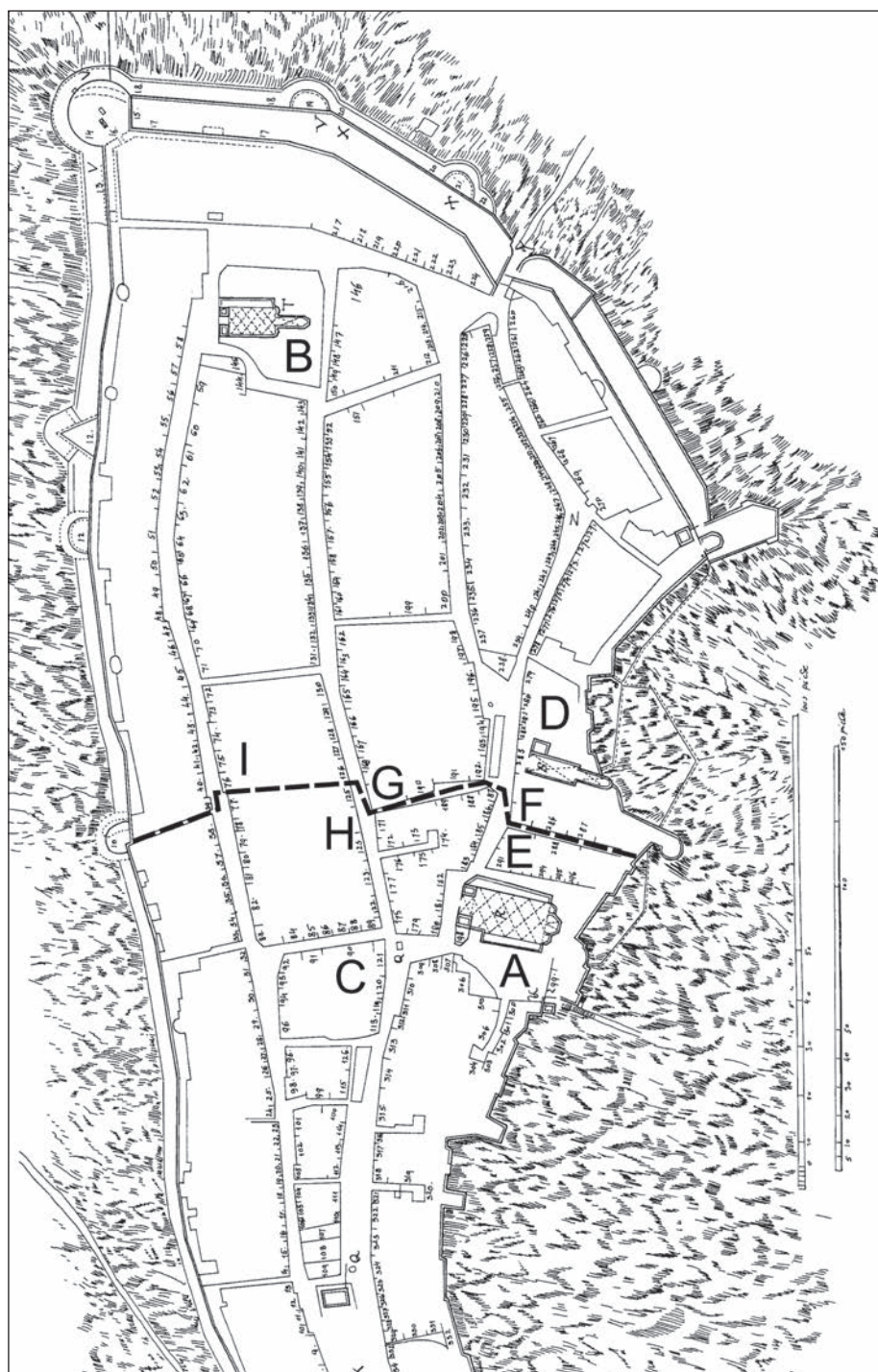
A 15. század első felében tapasztalt etnikai és társadalmi változásokból Buda megerősödve került ki. A Zsigmond király halála utáni évtizedekben a város immár formálisan is első helyre került a magyar városok között. Hét királyi város (Buda, Pozsony, Nagyszombat, Sopron, Kassa, Eperjes és Bártfa) ugyanis a maga számára kisajátította a királyi városok ügyeiben ítélkező tárnokmester bíróságát, és ennek révén létrehozta a magyar királyi városok legrangosabb szövetségét, amelynek tagjait szabad királyi városoknak nevezték.¹¹⁶ A bíróságon, az ún. tárnokszéken a tárnokmester ítélőmesterei mellett kizárólag a városok ülnökei ítélkeztek, igazságszolgáltatásuk alapjának a budai jogot tekintették.¹¹⁷ Budát első helyre illette meg a szabad királyi városok között is. Ezt a kiemelkedő rangot azonban nem csupán a belső fejlődés teremtette meg, hanem hatással volt rá egy a város számára igencsak kedvező további körülmény is, a királyi udvar végleges Budára költözése.

Zsigmond király a hatalmas léptékű budai palotaépítkezésektől nyilván nem függetlenül 1408-ban úgy döntött, hogy a királyi udvart Budára költözteti.¹¹⁸ Ő maga meglehetősen sokat utazván korántsem kizárólagosan használta budai rezidenciáját, de a kancellária, az udvari bíróságok és a királyi kamarák személyzete fokozatosan Visegrádról Budára települt át. A költözés a kezdeti bizonytalanságokat leszámítva és Zsigmond uralkodásának utolsó szakaszában kialakított pozsonyi rezidenciája ellenére is tartósnak bizonyult. Az őt követő királyok pedig, Mátyás királyon kezdve már tartósan a budai rezidenciában éltek.¹¹⁹ Ez a körülmény többféle, jelentős hatással volt a város további életére. Egyrészt a város déli végében 1410-es és 1420-as évek között felépült a hatalmas királyi palota, körülvéve korszerű erődítményekkel, határozottan elkülönülve a város-

Chapel (now Úri utca 33). This change graphically demonstrates the changes in proportions between the Hungarian and German ethnic groups in the first half of the fifteenth century. The two Castle District parishes extended into part of the *suburbium*, another indication of ethnic differences. The south part of the *suburbium* belonged to the Germans' Parish Church of Our Lady, roughly corresponding to today's Lower Víziváros (the border must have run approximately along Vám utca), and the boundaries of the Hungarians' parish of the Church of St Mary Magdalene extended to Tótfalu on the northern slopes of Castle Hill. The parish of the Church of St Peter Martyr thus lay on the area in between, corresponding to today's Upper Víziváros. The inhabitants there were mainly Hungarians, although there are also some records of Germans.

Municipal administration adapted only later to changes in church organisation.¹¹² Control of the city was concentrated almost solely in German hands from the time of its foundation, but the expanding – and no doubt prospering – Hungarian population demanded a part of it. In 1439, the murder of a wealthy Hungarian burgher set off riots between Hungarian and German burghers, and the tensions were eventually quelled only by dividing municipal control. From that time on, the judge was elected annually, alternating between Hungarians and Germans, and the *iudex pecuniarum*, effectively the judge's deputy, was always of the "other" ethnicity. Each community had six representatives on the city council, and there was a half-and-half division of the hundred-strong electoral body for the judge and principal office-bearers. This two-way division of power proved viable, and kept peace in the city until the Ottoman conquest. The concord struck in Buda was a model followed by other towns. For example, Kolozsvár (Klausenburg, today Cluj-Napoca) reorganised its municipal administration on the Buda pattern in the late fifteenth century.¹¹³

In parallel with the ethnic changes, there was a major restructuring of the city's German elite during the fifteenth century.¹¹⁴ The founding elite, German burghers descendants of knights, had controlled Buda's affairs throughout the fourteenth century. Originally traders, they became absorbed into feudal society, often acquiring noble titles and owning landed estates, and even marrying into aristocratic families. These families gradually disappeared from the council, their places taken by more re-

13. ábra. Az 1441-ik évi határjárás rekonstrukciója Joseph Hauy 1687-ben készített térképének másolatán (a.) és a Várnegyed mai térképén (b.) ábrázolva. A. Boldogasszony plébániatemplom, B. Szent Mária Magdolna plébániatemplom, C. Tanácsháza, D. Szent Miklós domonkos kolostor, E. Pénzverőház, F. Lövöldi karthauzi kolostor háza, G. Kanzler Angelo háza, H. Paksi család háza, I. Mindenszentek kápolna. Végh András rajza

Fig. 13 Reconstruction of the parish boundary of 1441 on the copy of the map of Joseph Hauy (1687) (a.) and on the recent map of the Castle District (b.). A. Parish Church of Our Lady, B. Parish Church of St Mary Magdalene, C. Town hall, D. St Nicholas Dominican Friary, E. Royal Mint, F. House of the Carthusian Monastery of Lövöld, G. House of Angelo Kanzler, H. House of the family Paksi, I. All Saints Chapel. Drawn by András Végh

14. ábra. Az 1441-ik évi határjárás rekonstrukciója Nicolas Marcel de la Vigne 1686-ban készített térképén (a.) és a Viziváros mai térképén (b.) ábrázolva. A. Boldogasszony plébániatemplom, B. Szent Mária Magdolna plébániatemplom, C. Szent Péter mártír plébániatemplom, D. Szent István protomártír ágostonos kolostor, E. Irgalmasság Anyja karmelita kolostor, F. Logodi kápolna, G. Régi királyi ház / Kammerhof, H. Szécsényi Frank háza, J. Konrad Gündelwein majorsága, K. Krisztus Teste kápolna, L. Szent Lázár ispotály. Végh András rajza

Fig. 14 Reconstruction of the parish boundary of 1441 on the map of Nicolas Marcel de la Vigne (1686) (a.) and the recent map of the Viziváros (b.). A. Parish Church of Our Lady, B. Parish Church of St Mary Magdalene, C. Parish Church of St Peter Martyr, D. St Stephen Protomartyr Augustinian Friary, E. Carmelite Friary of the Mother of Mercy, F. Chapel of Logod, G. Old Royal House / Kammerhof, H. House of Frank Szécsényi, J. Manor of Konrad Gündelwein, K. Corpus Christi Chapel, L. St Lazarus Hospital. Drawn by András Végh

tól.¹²⁰ A továbbiakban az írásos források a vár elnevezést inkább a királyi palotára alkalmazták.¹²¹ Másrészt a város egyre inkább területet veszített a királyi palota terjeszkedése révén. A Zsigmond király által kijelölt második palotaudvar felépítése során már bizonyosan a polgári városrész házait kellett kisajátítani és felszámolni. A hatalmas udvar északi végén sziklába vágott mesterséges árokkal (a mai Szép Ilonka kút előtt húzódó ún. II. szárazárok) választották le a királyi palota területét a város területétől, az ároktól délre eső házakat lebontották, ami által mintegy 8-10 telket megszüntettek.¹²² A palotaépítkezés azonban nem csak a város déli végét érintette, hanem a palota előterének tudatos átrendezésével is járt.

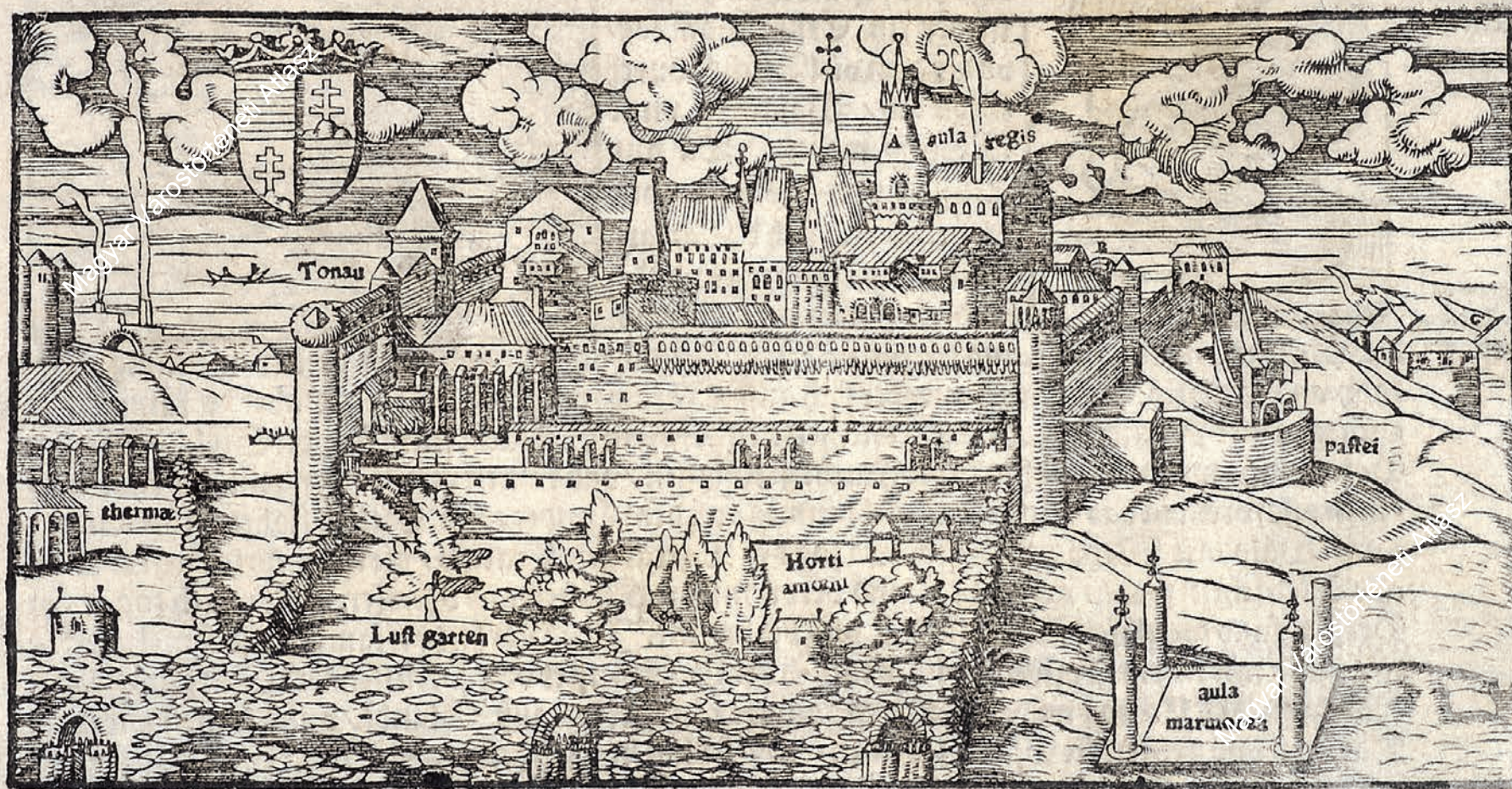
Feltehetően a királyi palota kiépülését és végleges használatba vételét sejtethetjük a zsidónegyed felszámolása, illetve a város más részébe költözése mögött.¹²³ A királyi palotát ugyanis a városon keresztül lehetett megközelíteni, és a városon kívülről érkező éppen a Zsidó kapun át léphetett a város területére, hogy a zsinagóga mellett elhaladva a Zsidó utcán át tegye meg az odavezető utat. Utoljára Eberhard Windecke krónikájában találkozunk a Zsidó utca elnevezéssel a déli részen, amikor is az 1424-ik évnél megjegyzi, hogy Zsigmond király a Zsidó utcában új káptalant alapított.¹²⁴ Nagyjából ez az az időszak, amikor a zsidónegyedet területünkön felszámolták. Ennek módjáról és pontos időpontjáról nem rendelkezünk írott forrásokkal, de a régészeti feltárások eredményei és a ránk maradt budai oklevelek helyrajzi adatainak elemzése egyaránt a Zsigmond-korra mutatnak, szemben a korábbi véleményekkel, amelyek a zsidóknak a Magyar Királyság területéről még Nagy Lajos király idején történt kiűzéséhez kapcsolták az eseményt.¹²⁵ A Zsigmond-korban keletkezett Budai Jogkönyvben olvashatjuk először a régi Zsidó utca kifeje-

cently-arrived German merchants. Most prominent among these were Nuremberg families (e.g. Haller, Münzer), and there were also important incomers from Vienna (e.g. Pemfflinger, Juncker, Ernst) and later from Pozsony (e.g. Gailsam, Kochaim). The broadcloth trade was their chief activity, but they also had interests in the precious metal and copper mines in Upper Hungary. Alongside them there grew up a Hungarian elite whose prosperity largely derived from the cattle trade.¹¹⁵

Buda came out of the ethnic and social changes of the first half of the fifteenth century in a stronger condition. In the years following the death of King Sigismund, Buda was also officially recognised as holding first place among Hungarian towns. Seven royal towns (Buda, Pozsony, Nagyszombat [today Trnava], Sopron, Kassa [today Košice], Eperjes [today Prešov] and Bártfa [today Bardejov]) appropriated to themselves the "Treasurer's court" which judged the affairs of royal towns and thus created the highest ranking league of Hungarian royal towns, whose members were called "royal free towns".¹¹⁶ In this court, the *tárnokszék*, judgements could be made only by the protonotaries of the Master of the Treasury (*magister tavernicorum*) and by the towns' "lay judges".¹¹⁷ Their judicial procedures were based on Buda law. Buda held first place among the free royal towns. Internal development, however, was not the sole factor in elevating Buda to this position: it also became the permanent royal seat.

Sigismund embarked on the construction of an enormous palace in Buda, and accordingly moved the royal court there from 1408.¹¹⁸ The King himself was relentlessly on the move, and so Buda was not his only residence, but the staff of the Chancellery, the royal courts and the royal

Die Statt Buda/oder Ofen. Cap. vlvij.

15. ábra. A középkori királyi palota nyugat felől Sebastian Münster Cosmographiájában, fametszet, 1550, Budapesti Történeti Múzeum, Metszettár
Fig. 15 The medieval Royal Palace from the west in the Cosmographia of Sebastianus Münster, woodcut, 1550, Budapest History Museum, Collection of graphics

zést.¹²⁶ Az újabb zsidónegyed a város átellenes, ekkora leértékelődő északi végébe, a Régi királyi ház mellé (a mai Táncsics Mihály utcába) települt át, ahol régészeti feltárás hozta napvilágra a 15. század közepén épült új zsinagóga maradványait.¹²⁷

A zsidónegyed elköltöztetésével párhuzamosan építőtevékenység is átforgatta a palota előtti városrész arculatát. A királyi várhoz vezető két utca közötti legszélesebb helyen, a hegy itteni legmagasabb pontján, Zsigmond király kevéssel 1410 előtt új királyi kápolna építésébe kezdett. A kisebb Szűz Mária, más néven Szent Zsigmond egyház az udvarhoz kötődő káptalannak adott helyet.¹²⁸ Felépítéséhez négy szomszédos telken bontottak le polgári épületeket. Jelek utalnak továbbá arra is, hogy a templom déli oldalát további telkek megszüntetése árán szabaddá tették.¹²⁹ Későbbi bontások révén az 1470-es évektől kezdődően a királyi palota előtt tágas előudvart hoztak létre (német nevén: *Samethof*) mintegy 10 újabb telek felszámolása által. Az új térség már az udvarban teret nyerő all' antica eszményeknek megfelelően a korábbiaknál egyértelműbben választotta el az előkelő nemesek és polgárok lakta várost az uralkodó székhelyétől, a palota épületének látványát érvényesíteni engedte, helyet biztosított az udvar reprezentációja: lovagi tornák, felvonulások számára, a mindennapokban pedig mint hadiszertár mutatta a király fegyvereinek hatalmát.¹³⁰

A fent leírt közvetlen hatásokon túl még egy áttételes, de a város életét egyre inkább meghatározó hatással is számolni kell. A királyi rezidencia jelenléte mélyrehatóan befolyásolta a város ingatlan tulajdonosainak körét. Ennek nyilvánvaló jele volt a főpapi és nemesi háztulajdonok igen magas száma.¹³¹ Míg más városokban az egyházi és nemesi tulajdonosok köre néhány helyi érdekeltiségű intézményre és családra szorítkozott, addig Budán a királyság kormányzatában résztvevő, vagy az udvarban szolgálatot teljesítő nemesek számára szükséges volt állandó lakóhelyet szerezni, házat vásárolni. Annál is inkább mélyen érintette ez a várost, mivel a háztulajdonos előkelők egyben budai polgárokká is lettek, városi adót fizettek, legalább is 1492-ig, amikortól törvényben mentesítették ez alól a nemesek budai ingatlanjait.¹³²

Két nagyobb csoport különíthető el a nem polgári tulajdonú házak között. Az egyik az adott korszak főpapjainak és főnemeseinek köre.¹³³ Ezt a két társadalmi réteget megillette a részvétel a tágabban értelmezett királyi tanács ülésein, ezért szükséges volt számukra a budai háztulajdon fenntartása annak biztosítására, hogy a királytól elrendelt, vagy számukra szükséges időben tartósan az udvarban, a király közelében tartózkodhassanak. Egyes országos tisztségek viselőit (nádor, országbíró) ezen túlmenően a hivatal irányítása is huzamosabb itteni tartózkodásra kényszerített. A második csoport már jóval összetettebb volt, közös jellemzőjük az udvari vagy hivatali szolgálat.¹³⁴ Az udvartartás szűkebb, bizalmas körét alkotó királyi kamarásoknak, királyi familiárisoknak, palotásoknak úgy tűnik a városban kellett maguk és familiárisaik részére szállásról gon-

chambers gradually moved there from Visegrád. Despite some initial uncertainties, the move proved permanent, and even endured Sigismund's residence in Pozsony during the final phase of his reign. The kings who succeeded him, starting with Matthias, all chose the palace of Buda as their permanent residence.¹¹⁹ The royal presence had multiple and substantial effects on the city's other affairs. The enormous new Royal Palace was surrounded all round by modern fortifications which separated it from the rest of the city.¹²⁰ From then on, the term castle (*castrum*) could also be a reference to the royal palace in written documents.¹²¹ The new palace consisted of two successive large courtyards with the surrounding buildings. The construction of the wards around the larger, north courtyard must have involved the expropriation and demolition of commoners' houses. At the northern end of the huge courtyard an artificial moat cut into the rock separated the royal palace from the city proper. This required the houses south of the moat to be pulled down and some 8-10 plots to be annulled.¹²² In addition to its effects on the southern end of the city, the palace construction reshaped the palace forecourt.

It was in all probability the construction and permanent occupation of the royal palace that was behind the dissolution of the Jewish quarter and its move to different part of the city.¹²³ That is because everyone approaching the royal palace from outside Buda had to pass through the Jewish Gate and then proceed in front of the synagogue and along Jewish Street. The last documentary mention of Jewish Street in the south of Buda is in the chronicle of Eberhard Windecke, when he noted for 1424 that King Sigismund founded a new chapter in the street.¹²⁴ That is about the same time as the Jewish quarter in this area was dissolved. No surviving written sources record how or exactly when this was done, but analysis of archaeological findings and topographical data in Buda documents place it in the Sigismund era, refuting the previous view that the event was related to the expulsion of Jews from the Kingdom of Hungary during the reign of King Louis the Great.¹²⁵ The earliest recorded use of the expression "Old Jewish Street" is in the Buda Statute Book, written during the reign of Sigismund.¹²⁶ The new Jewish quarter was located at the opposite end of the city, whose value was depreciating, beside the Old Royal House (now Táncsics Mihály utca), where an archaeological excavation has uncovered the remains of the new synagogue built in the middle of the fifteenth century.¹²⁷

The removal of the Jewish quarter marked the beginning of construction that completely reshaped the area of the city in front of the palace. Work on Sigismund's new royal chapel at the top of the hill in that area, where the space between the two streets leading to the royal castle is widest, started some time before 1410. The Lesser Church of the Virgin Mary, otherwise known as St Sigismund's Church, accommodated the court chapter.¹²⁸ Civil buildings on four adjoining plots were demolished to make way for the new church. There are also signs that the south side

16. ábra. Buda, Pest és környezetük, 16. század eleje. Végh András terve alapján rajzolta Nagy Béla
Fig. 16 Buda, Pest and their surroundings, early 16th century. Drawn by Béla Nagy after the plan of András Végh

doskodniuk. Hasonlóképpen a kancelláriai, kincstári és bírósági alkalmazottaknak (jegyzők, titkárok, kamaraispánok, ítélőmesterek stb.), a budai várnagynak és udvarbírónak városi lakóingatlanokat kellett szerezniük. Az udvari hivatalok és bíróságok ebben az időszakban korántsem kizárólag a királyi palotában működtek, hanem adott esetben – különösen a bíróságok – az adott bíró várnegyedbeli lakóházában is.¹³⁵

A fent vázolt igények miatt meglehetősen nagy volt azoknak a száma, akiknek szükségük volt budai lakóingatlanra. Becslésünk szerint egy adott időszakban az idesorolható személyeknek, családoknak száma mindenképpen 100 fölött keresendő. Különösen annak tudatában válik ez a becslés jelentőségteljessé, ha tudjuk, hogy a nemesi tulajdonosok zöme a Várnegyeden belül helyezkedett el, arányában elenyésző kisebbség bírt ingatlant a Váralján. A Várnegyed falak közé zárt adottságait figyelembe véve, a telkek száma meglehetősen kötött volt, ezért, ha középkori összeírások híján nem is ismerjük a pontos számokat, hozzávetőlegesen a nemesi háztulajdonokat a telkek számának durván egyharmadára vagy felére becsülhetjük.¹³⁶ A polgárság kevésbé tehető zöme viszont kiszorult a Várnegyedből, és a Váralja lakóinak számát gyarapította. Egy későbbi középkori forrás kifejezetten úgy emlékszik meg a Duna parti településrészről, mint a kézművesek és iparosok városnegyedéről.¹³⁷ Nőtt a környező települések, elsősorban az ekkor már mezővárosnak tekintett Felhévíz és Logod falu lakóinak száma is, de utalnunk kell a tágabb környezetben a Duna átellenes partján fekvő, rohamosan fejlődő Pestre is, amely a 15. század második felében a szabad királyi városok sorába emelkedett.¹³⁸ Buda határa Mátyás király adománya révén tovább bővült, kevéssel 1469 után (a pontos év nem ismert) az akkorra már teljesen elnéptelenedett, ám jelentős szőlőtermő területtel rendelkező, szomszédos Sasad falut adományozta az uralkodó a városnak.¹³⁹

A királyi udvar jelenléte az ingatlankeresletet tehát nagymértékben megnövelte. Nyilván ezzel állt szoros összefüggésben, hogy a Várnegyedben a lakóterület erősen korlátozott határai miatt a szabadon álló térségek mind intenzívebb beépítésre kerültek (kivéve a palota már említett előterét). Beépültek a piacterek, házak kerültek még a Boldogasszony egyház temetőjébe is.¹⁴⁰ Ugyanakkor a már eredetileg kiosztott telkek tulajdonosai is bővíteni kívánták épületeiket. A falak mellett elhelyezkedő telkek tulajdonosai ezt csak úgy tehették meg, hogy a várofsfal felé terjeszkedtek. Sok esetben a két várofsfal közét is beépítették, nem egyszer elbontva magukat a várofsfalakat is. Az általában a telek teljes szélességét kitöltő hátsó bővítmények, magas több emeletes épületszárnyak voltak támpillérekkel megtámogatva. Egyes esetekben ezek a bővítmények még a külső várofsfal vonalán is túl terjeszkedtek.¹⁴¹ Különösen a védett keleti oldalon tűnt el szinte a várofsfal a sokszoros átépítések folytán.¹⁴² A hegyoldalon majorsági épületek álltak egészen a várofsfal közelében is.¹⁴³ Nem véletlen tehát, hogy a város első látképén, a Schedel krónika metszetén (1493), az amúgy meglehetősen sematikus és nehezen azonosítható városábrázolás semmiféle várofsfalat nem mutat a keleti oldalon.¹⁴⁴

7. Sorsfordulás, erődváros az Oszmán Birodalom határán

A Magyar Királyság fővárosát, akárcsak Pestet és (Ó)Budát háromszáz évvel korábban a mongol támadás, váratlanul és felkészületlenül érte az Oszmán Birodalom hódítása. Miután a magyar királyi sereg 1526. augusztus 29-én Mohács mellett megsemmisítő vereséget szenvedett, és II. Lajos király (1516–1526) menekülés közben életét vesztette, Szülejmán szultán (1520–1566) bevonult a lakosaitól elhagyott, senki által nem védett Budára és Pestre.¹⁴⁵ Az oszmánok egyelőre nem tartották meg a városokat, de tizenhat napos táborozásuk alatt kirabolták és felégették.

Szülejmán elvonulása után az ország két részre szakadt, mind az örökösödési szerződésekre hivatkozó Habsburg Ferdinánd osztrák főherceget, mind a nemzeti királyt akarók támogatására támaszkodó Szapolyai János erdélyi vajdát királlyá választották és megkoronázták. Buda és Pest az egymás ellen harcoló, de egymást legyűzni nem képes hatalmak ütközőzónájába, határvidékére került. 1527-ben Ferdinánd (1526–1564) vette birtokba csapatai élén mindkét várost, de két év múlva, 1529-ben Szülejmán foglalta el ostrommal bécsi hadjárata kezdetén Budát, majd átadta szövetségesének, János királynak (1526–1540). A következő évben Ferdinánd serege Wilhelm von Roggendorf vezényletével próbálta visszafoglalni Jánostól sikertelenül. Ezután Buda és Pest tíz éven át János király kezén maradt, egészen a király 1540-ben bekövetkezett haláláig. Buda városa királyi székhely, de ekkor egyben végvár is volt, hiszen Esztergomot a Ferdinánd pártján lévő Várdai Pál érsek birtokolta.

Az 1530-as évek viszonylagos nyugalma és a király rendeződő anyagi helyzete lehetővé tette, hogy János a sorozatos ostromok tanúságait leszűrve komoly erősítési munkákat végeztessen. A város azonban már korántsem volt ugyanaz, mint a húszas évek elején. Bár a lakosság jelentős része visszaköltözött, ám teljesen elmagyarosodott, mivel a német polgárok többsége Ferdinánd pártjára állt, és 1529-ben menekülni kényszerült. A magyar polgárokat viszont János király személyenként megnemesítette az 1530-as ostromban mutatott hűségükért. Az udvart követve visszatért a (János-párti) nemesség is, de a családok igencsak kicserélődtek a háború előtti állapothoz képest. Számos adat, régészeti megfigyelés utal arra, hogy a romokat eltakarítva a templomokat, lakóházakat újra használatba vették, kijavították, sok emlék azonban már ekkorra megsemmisült.¹⁴⁶

of the church was freed at the expense of clearing further plots.¹²⁹ Following demolitions on about 10 more plots, a broad forecourt (known in German as the *Samethof*) was laid out in front of the royal palace starting in the 1470s. The newly-created free space more sharply separated the palace from the neighbourhood of notables and commoners. The forecourt was the venue for court pageantry and display: there are documented accounts of knightly tournaments, processions and horse races. On ordinary days it proclaimed the power of the king's arms as an arsenal.¹³⁰

The presence of the king's residence also had an indirect but eventually very powerful effect on life in the city via the change it induced in the social composition of property owners. This shows up clearly in the large number of prelates and nobles among house owners.¹³¹ Clerical and noble property-owners in other towns usually belonged to local churches or families, but the nobles serving in the royal government or serving in the court needed to have permanent residences in Buda, which meant buying property. This had significant implications for the city, because the house-owning nobles became Buda residents and paid municipal taxes, at least until 1492, when a law exempted nobles from paying tax on their properties in Buda.¹³²

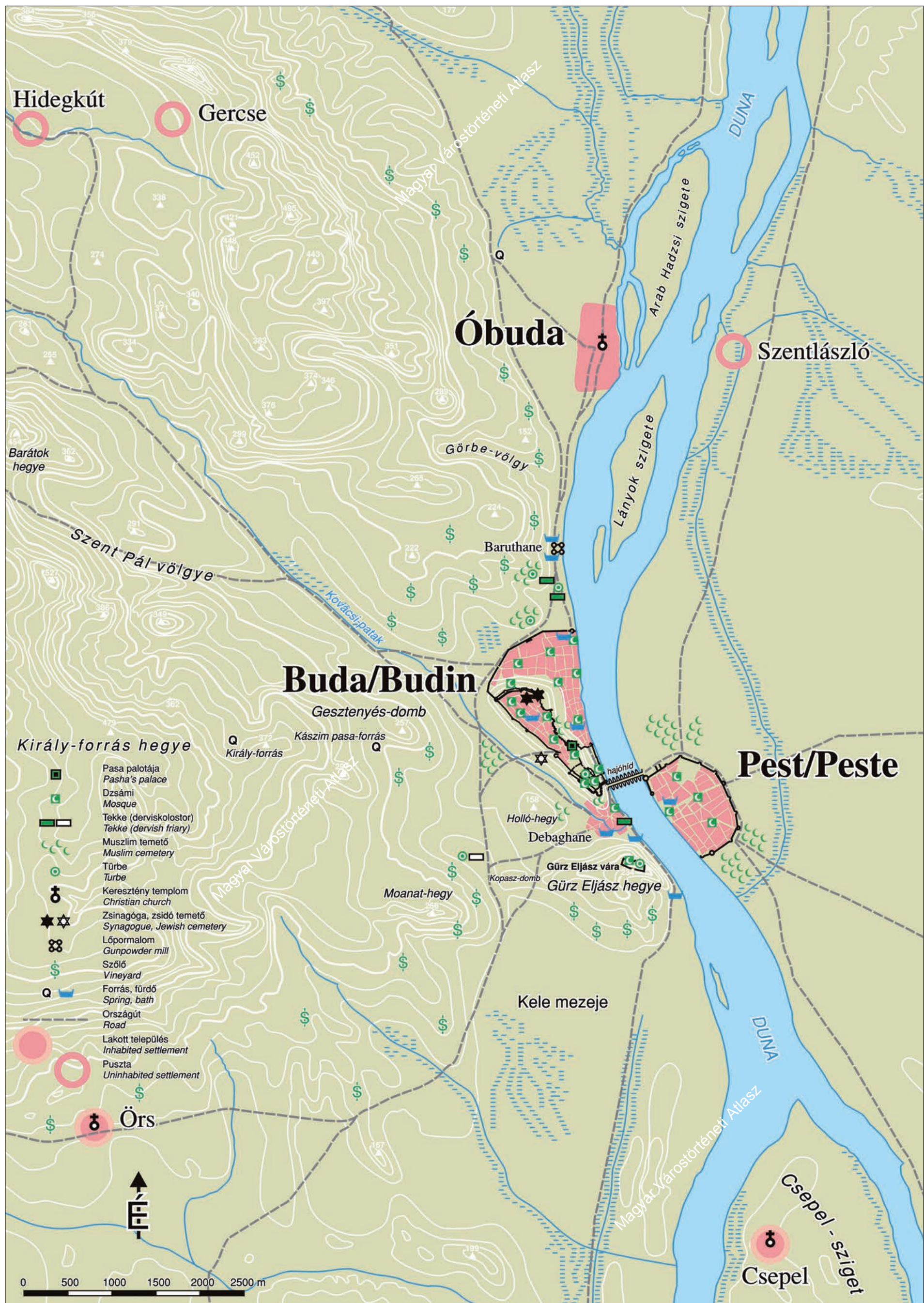
House-owners who were "not commoners" fell into two main groups. One consisted of serving prelates and barons.¹³³ Since they had to attend meetings of the royal council in the wider sense and be close to the king to do his bidding or to press their own interests, they needed to own houses in Buda. Certain dignitaries of the kingdom (palatine, judge royal) also needed to be present for sustained periods to supervise their offices. The other group was much more diverse, comprising everybody who provided some service to the court or a crown office.¹³⁴ Even those in the tighter, intimate circle of the court – gentleman of the chamber (*cubicularii*), royal retainers and *aulici* – seem to have been required to find accommodation in the city for themselves and their retainers. Similarly, those who served the chancellery, treasury and courts (clerks, secretaries, chamber counts, protonotaries etc.), and the Buda castellan and estate manager (*provisor curiae*) had to acquire properties in the city. The court offices and courts did not all operate in the royal palace at that time. The courts especially were held in the judges' houses in the Castle District.¹³⁵

There were therefore a great many people associated with the court who needed properties in Buda. More than 100 persons or families must have come into this category at any one time. This number becomes particularly significant when it is considered that the vast majority of noble property-owners had their houses in the Castle District, and very few owned property in the *suburbium*. Being surrounded by a wall, the Castle District had a finite number of plots, and although there are no surviving medieval censuses to give us the precise figures, it is possible to estimate that houses in noble ownership accounted for roughly a third or a half of the total.¹³⁶ The less wealthy burghers were thus ejected from the district and swelled the population of the *suburbium*. One late medieval source specifically refers to the district beside the Danube as that of craftsmen and artisans.¹³⁷ There was an increasing number of inhabitants in the neighbouring village Logod, and especially Felhévíz, which by then had market-town (*oppidum*) status. One should also mention that on the opposite bank of the Danube, Pest was expanding space, being received into the ranks of free royal towns in the second half of the fifteenth century.¹³⁸ Buda also gained further outlying land. Shortly after 1469 (the exact year is not known), King Matthias granted it the depopulated village of Sasad, which had extensive vineyards.¹³⁹

The presence of the royal court thus greatly raised the demand for property. This, combined with the severely restricted availability of building plots, was clearly behind the increasingly intensive land use in the Castle District (except, as we have seen, for the palace forecourt). The market places were built over, and there were even houses built on the graveyard of the Church of Our Lady.¹⁴⁰ The owners of existing plots were also motivated to extend their buildings. In plots beside the city walls, the only way of doing this was by building out towards the wall. In many places the space between the two city walls was also built in, and in some cases the city walls themselves were demolished to make way for them. The extensions were usually multi-storey wings occupying the entire width of the plot, and supported by pillars. The extensions sometimes projected beyond the line of the outer city wall.¹⁴¹ The less-vulnerable east side was subjected to so much additional reconstruction it almost disappeared completely.¹⁴² The farm buildings on the hillside also nearly came right up to the city wall.¹⁴³ It is thus not surprising that the first view of Buda, an engraving in the Nuremberg Chronicle (1493), a somewhat schematic representation on which actual features are difficult to identify, there is no sign at all of a city wall on the east side.¹⁴⁴

7. Reversal of fortune: fortress city on the border of the Ottoman Empire

As with Pest and (Ó)Buda three hundred years previously, the Ottoman conquest caught the capital of the Kingdom of Hungary unprepared. After the catastrophic defeat of the Hungarian royal army at Mohács on 29 August 1526 and the death of King Louis II (1516–1526) in flight, Sultan Suleyman (1520–1566) entered the evacuated cities of Buda and Pest un-

18. ábra. Buda, Pest és környezetük, 17. század közepe. Végh András terve alapján rajzolta Nagy Béla
Fig. 18 Buda, Pest and their surroundings, mid-17th century. Drawn by Béla Nagy after the plan of András Végh

A korszak jelentős változást az erődítés felértékelődésében hozott, ezen évek formálták át a középkori várost törökkori erődítménnyé.¹⁴⁷ János király hadmérnökei arra törekedtek, hogy a város külső falát oldalazásra alkalmas építményekkel megerősítsék, különösen a támadásnak leginkább kitett sarkok és kapuk tájékán. Az 1529. évi, majd az 1530. évi ostrom megmutatta a város és a vár védelmének gyenge pontjait. Megfigyelhető, hogy az építkezések során leginkább ezeket a falszakaszokat erősítették. Ekkor készült a királyi palota déli nagy rondellája és a déli völgyzárófal kazamatafolyosója, a Híradás-torony, az Erdélyi-bástya, a Bécsi kapu védművei, valamint a törökkori Föld bástya (Esztergomi rondella), a Veli bég-bástya és a Savanyúleves-bástya első formája.

János király hirtelen halála (1540. július 17.) után újból fellángolt a küzdelem Budáért. Ferdinánd csapatai már az év őszén megszállták Pestet, és 1541 tavaszán hozzáfogtak Buda ostromához is, ám újból sikertelenül, a jól megépített védművek mögött a János gyermekéhez hű urak kitartottak. Végül az augusztusban megérkező Szülejmán szultán döntötte el a város további sorsát, a Habsburg-párti csapatokat szétverte, János gyermekét anyjára és híveire bízva Erdélybe küldte, Budát pedig birodalmához csatolva megszállta csapataival. A foglalást szentesítve a szultán személyesen ment fel az oltáraitól és minden keresztény kultusztárgytól

resisted.¹⁴⁵ The Ottomans did not hold on to the cities at that time, and left after sixteen days of pillaging and burning.

After Suleyman's withdrawal, the kingdom split into two parts. Both Archduke Ferdinand of Austria, whose claim was based on treaties of succession, and Voivode John Szapolyai of Transylvania, supported by nobles who wanted a national king, were elected and crowned king. Buda and Pest found themselves in the no-man's land between powers locked in combat, neither able to defeat the other. King Ferdinand (1526–1564) led his troops into both cities in 1527, but two years later, in 1529, Suleyman successfully besieged Buda at the start of his Vienna campaign and handed it over to his ally, King John (1526–1540). The next year, Ferdinand's army, led by Wilhelm von Roggendorf, attempted to recapture Buda from John, without success. For the ten years until his death in 1540, John held Buda and Pest as both his royal seat and a defensive border fort, while Esztergom was under the rule of the Archbishop Pál Várdai, supporting King Ferdinand.

After learning the lessons of the continual sieges, and taking advantage of the relative calm of the 1530s and his consolidating financial position, John embarked on major fortifications. Buda was no longer what it had been in the 1520s. Although a large part of the population returned,

it was purely Hungarian, because most German burghers had taken Ferdinand's side and had fled in 1529. The Hungarian burghers who had demonstrated their loyalty to John in the siege of 1530 were rewarded by being raised to the nobility. The nobility also followed John and his court back to Buda, but the families were much changed from the pre-war period. There is much documentary and archaeological evidence that churches and houses were repaired and went back into use after the rubble had been cleared away, but many old features had been destroyed.¹⁴⁶ The principal changes in this period were to the now-crucial fortifications, converting the medieval city into the Ottoman-era fortress.¹⁴⁷ King John's military engineers reinforced the outer wall of the city with bastions, especially at points more vulnerable to attack – near the corners and the gates. It was on these wall sections that the massive new fortifications were constructed most densely. The work resulted in the Southern Round Bastion of the Royal Castle, the so-called Transylvanian Bastion, the bastions of the Saturday Gate, the Esztergom Round Bastion, the first forms of the Veli bég's Bastion and the so called Sour Soup Bastion.

The struggle re-erupted after John's death. Ferdinand's troops entered Pest the same autumn and put Buda under siege in spring 1541, but it was the Sultan's arrival in August which decided the city's fate. Suleyman routed the

Habsburg forces, sent John's son to Transylvania in the care of his mother Queen Isabella and her followers, and led his troops into Buda and Pest, annexing them to his empire. To consecrate the occupation, the Sultan himself went for Friday prayers to the Parish Church of Our Lady, deprived of its altar and all Christian cultic objects and converted into a mosque.

The Ottomans did not expel the inhabitants of the city, but those who chose to stay entered a completely new world.¹⁴⁸ The administration and social organisation of Muslim Buda showed no continuity with the previous capital city. The only exception was the retention of the old forms as the internal rules of life among the Christian community. The Ottomans introduced the legal and administrative system which held throughout the empire. Buda became the centre of a new vilayet, and its direct contact with what was regarded as the main enemy, the Habsburgs, gave it particular military significance. The pasha of Buda also regularly bore the title of vizier after 1623, and was usually the military commander in chief on the Hungarian theatre in the absence of the sultan or the grand vizier. From the beginning, a large proportion – about half – of the population of Ottoman Buda were soldiers and their families, but in times of war this proportion could be much higher.¹⁴⁹ In addition to soldiers, the new Muslim population included state administrative officials, men of the church, and a gradually increasing number of merchants and craftspeople. Turks were a small minority of these people, most of whom came from the Balkans, and most of the soldiery comprised Muslim South Slavs. Evliya Çelebi, writing about the inhabitants of Buda in the middle of the seventeenth century, stated that they were mainly Bosniaks, but that nearly all of them spoke Hungarian.¹⁵⁰ Censuses show that during the sixteenth century, as the Muslim population increased, the Hungarian population steadily declined.¹⁵¹ Before the outbreak of the Long War at the turn of

19. ábra. Buda ábrázolása Matrakcsi Násuh (Matrakçı Nasûh) Tarih-i Feth-i Sikloş ve Estergon ve Istulnibelgrad címet viselő történeti munkájában, 1546, Isztambul, Topkapı Sarayı Müzesi, Hazine 1608, f. 90r
Fig. 19 The view of Buda in the historical work, Tarih-i Feth-i Sikloş ve Estergon ve Istulnibelgrad of Matrakçı Nasûh, 1546, Istanbul, Topkapı Sarayı Müzesi, Hazine 1608, f. 90r

megfosztott és ezáltal dzsámivá alakított Boldogasszony-plébániatemplomba a pénteki ima elvégzésére.

Az oszmánok nem üzték el a város lakosait, mégis teljesen más világ köszöntött azokra a polgárookra, akik a maradást választották.¹⁴⁸ A muszlim Buda igazgatása, társadalmi szervezete semmilyen folytonosságot nem mutatott a korábbi fővárosával. Pontosabban a városigazgatás korábbi formái csak, mint a keresztények közösségének belső életét meghatározó szabályok maradhattak életben. A törökök az egész birodalomban használatos jogrendet és közigazgatást vezették be. Buda egy új vilájet központja lett, amely, mivel a fő ellenségnek tekintett Habsburgokkal közvetlenül érintkezett, kiemelkedő katonai jelentőséggel bírt. A tartomány élén álló budai pasa 1623-tól rendszeresen vezíri címet is viselt, és általában a szultán, illetve a nagyvezír távollétében a magyarországi hadszíntér katonai főparancsnoka volt. Az oszmán Buda lakosságának tekintélyes részét a kezdetektől fogva katonák és családtagjaik tették ki, arányuk a teljes népesség mintegy felét alkotta, és ez az arány háborús időkben még ennél is jóval magasabbra emelkedett.¹⁴⁹ A katonák mellett az új muszlim lakossághoz tartoztak az állami igazgatás hivatalnokai, egyházi személyek, és az idő előre haladásával egyre növekvő számban érkeztek kereskedők és kézművesek. Távolról sem a törökök voltak azonban a többségben közöttük, hanem nagyrészt a Balkánról érkezett, már mohamedán délszlávok tették ki még a katonaság jelentős részét is. Evliya Cselebi a 17. század közepén Buda lakosságáról írva azt állította, hogy főként bosnyákok, akik mellesleg majdnem mind beszélnek magyarul.¹⁵⁰ A muszlimok gyarapodásával szemben a magyar lakosság száma a 16. század folyamán folyamatosan csökkent az összeírások tanúsága szerint.¹⁵¹ A 16–17. század fordulóján lezajlott tizenöt éves háború kitörése előtt még a népesség mintegy 10–15 százalékát alkották. A háború során azon-

ban a keresztény seregek három alkalommal (1598, 1602, 1603) is ostrom alá vették Budát (ráadásul Pestet huzamosabb ideig megszállták), és ez a budai magyar lakosság megszűntét eredményezte.¹⁵² A 17. század folyamán már nem is települtek újra magyarok jelentős számban Budára, 1627-ben például mindössze 14 keresztény családot írtak össze a városban, de feltehetően ezek sem voltak mind magyarok, hanem a Birodalomból érkezett orthodox keresztények (valószínűleg szerbek), akiknek a templomaikról a 17. századból már említést tettek.¹⁵³ A muszlimok és a keresztények mellett a zsidók is újra feltűntek a városban. Szülejmán ugyan 1526-ban kitelepítette Buda zsidó lakosságát, de 1541 után újból beköltözhettek a városba, és hamarosan ismét benépesítették középkori eredetű zsinagógájuk környékét.¹⁵⁴

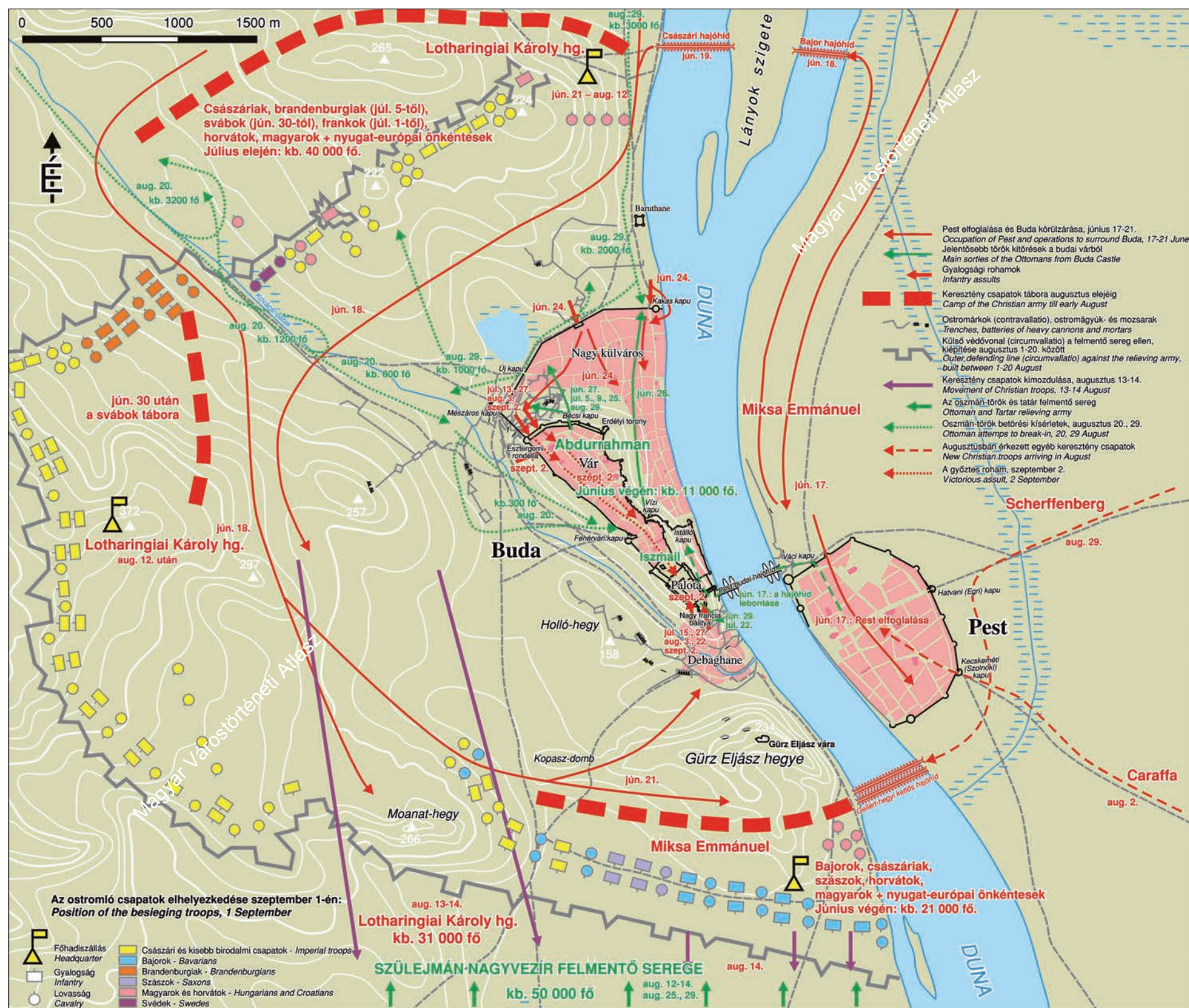
Ez a nagymértékű etnikai, társadalmi (és kulturális) átalakulás természetesen jelentősen megváltoztatta a város egész arculatát. A háborús viszonyok a várfalak megerősítését és állandó karbantartását igényelték. Az ellenséges ostromok épületeket, olykor egész városrészeket döntöttek romba. A keresztény templomokat vagy dzsámivá alakították vagy, ha használaton kívül maradtak, lebontották. A város új lakosainak lakásigénye és anyagi lehetősége is általában jóval szerényebb volt azoknál a magyar főurakénál vagy gazdag polgárokénál, akik a házakat korábban felépítették. Innen eredhet a török Budán járt keresztény utazók leírásaiban tapasztalható fanyalgás és megvetés, de a török íróknál olvasható csodálat is. Valójában, a közhiedelemmel némileg ellentétben, az oszmánok egyáltalán nem csupán felélték az elfoglalt város értékeit, hanem saját életmódjuknak, kultúrájuknak megfelelő intézményeket hoztak létre, és ennek során sokat építkeztek.

A városalapítás *castruma* a későközépkor városi fejlődése után újra vár lett a törökkorban, ez volt török nevén az *Orta hiszár* – középső vár (a középső jelző a királyi palota – a *Ich kala* (belső vár) nevéhez képest értelmezendő).¹⁵⁵ A János király megkezdte építkezéseket a budai pasák szinte mindenütt megújították és továbbfejlesztették. Jellegzetes kerekded bástyáik – amelyet a törökök általában *kulénak* (toronynak) neveztek

the sixteenth and seventeenth centuries, they made up about 10-15 per cent of the population. The Christian armies laid siege to Buda three times during that war (1598, 1602, 1603), and also occupied Pest for an extended period. This spelt the end for the Hungarian population.¹⁵² No significant numbers of Hungarians settled in Buda during the seventeenth century, and not even all of the fourteen Christian families counted in the 1627 census of the city could have been Hungarian: they must have included Orthodox Christians from the Empire (probably Serb), who were reported during the century as having churches there.¹⁵³ Besides Muslims and Christians, Jews also reappeared in the city. Although Suleyman ordered to move the Jews of Buda into the different cities of his Empire in 1526, they were allowed back after 1541, and soon repopulated the area of their original medieval synagogue.¹⁵⁴

This radical ethnic, social and cultural transformation naturally also changed the whole face of the city. The state of war demanded constant reinforcement and maintenance of the castle walls. The sieges toppled buildings and sometimes entire districts. The Christian churches were either converted into mosques or abandoned and demolished. The city's new inhabitants usually had much more modest housing requirements and financial means than the Hungarian magnates and wealthy burghers who had built houses there. This may explain the scorn and contempt conveyed in descriptions of the city by Christian travellers to Ottoman Buda, and the praise of Turkish writers. In fact, and contrary to some common beliefs, the Ottomans did not simply run down the city and allow everything of value to decay. They created institutions to suit their own way of life and culture, and built accordingly.

Having been founded as a *castrum*, and then undergone late medieval development as a city, The Castle District became a fortress again in the Ottoman age, given the Turkish name *Orta hisar*, i.e. central castle, the "central" being relative to the royal palace or *İç kala* (inner castle).¹⁵⁵ The Buda pashas repaired and improved nearly all of the constructions started by King John. The city's distinctive rounded bastions – which the

20. ábra. Buda és Pest ostroma, 1686. Tervezte és rajzolta Nagy Béla
Fig. 20 The siege of Buda and Pest, 1686. Planned and drawn by Béla Nagy

21. ábra. A budai királyi palota ostroma, rézmetszet, Ludwig Nicolaus von Hallart – Michael Wening 1686

Budapesti Történeti Múzeum, Metszettár

Fig. 21 The siege of the Royal Palace of Buda, etching, Ludwig Nicolaus von Hallart – Michael Wening 1686

Budapest History Museum, Collection of graphics

– eltértek ugyan a nyugaton ekkor kifejlődő erődépítéssel szögletes védműveitől, de a nehezen aláaknázható, sziklás hegy tetején mégis hatékony védelmet nyújtottak. A bástyák közötti kurtinákat általában mindenütt a régen, még a 14. században elkészült külső városfalból alakították ki. Teljesen új fal készült azonban az északi oldalon a régi elé, valamint a 17. század végén fallal kötötték össze a Dunára nyíló Vízi kaput (korábban Szent János kapu) és a Duna parti vízművet a védelem szempontjából létfontosságú vízellátás biztosítása érdekében. Az egykori királyi palota védműveit is kiterjesztették, fal választotta el immár a palota előudvarát a várostól, ennek meghosszabbításában nyugaton újabb falszoros és torony épült (Karakas pasa tornya), a Duna-parton pedig a középkori eredetű déli zárófal végét erősítették egy körbástyával (Ali pasa bástyája), és az alatta elvezető utat kapuval zárták el. A Váralja, a török Büyük város középkori eredetű északi falának lezárására egy nagyméretű ágyútorony épült a Duna-parton (Kakas kapu bástya), valamint a 16–17. század fordulóján készült látképeken és térképeken a fal elé épült bástyákat is láthatunk, de ezeknek később már nyomuk sem maradt. Ez a fal inkább csak a portyázó kisebb csapatok feltartóztatására szolgált, ugyanis egyetlen ostrom alkalmával sem sikerült a törököknek megtartaniuk. Az ostromok ezért jelentős pusztító hatással voltak a Várhegy alatti városrészre. Jól szemlélteti ennek mértékét, hogy az összes itteni keresztény templom megsemmisült már a 16. század végére.¹⁵⁶ A falon túl eső települések, Logod és különösen Felhévíz teljesen elnéptelenedtek, a 17. századra már épületeik nagy része is eltűnt. A kihalt Felhévizen csak a hévforrások melletti fürdők, egy egész évben üzemelni képes, erősített lőpormalom (az ún. Barutháne), valamint két bektasi derviskolostor (Gül baba-tekke, Miftah baba-tekke) állt.

A törökök úgy tűnik, megpróbálkoztak az erődítmény kiterjesztésével, erődrendszerrel kiépítésével is, szorosabbra fűzve a kapcsolatot a túlsó Pesttel. A budai Duna-parton hajóhidat helyeztek el nagyjából a mai Lánchíd táján, amely Pest északi végével létesített összeköttetést. Később ezt a mai Ybl Miklós térre helyezték át. A Gellért-hegy (jellemző módon neve is megváltozott, a törökök itt eltemetett harcosukról Gürz Eliazs hegyének nevezték) tetejére is erődöt helyeztek el, amely mind Buda mind Pest közvetlen támadását megnehezítette. A tizenöt éves háború ostromainak már azzal kellett kezdeniük, hogy először elfoglalják a Bőyük varos, tönkretesznek a hajóhidat, illetve megszállják Gürz Eliazs erődítményét. Csak ezután foghattak hozzá a hegyre épült vár ostromához.

Távolról sem lennének azonban elfogulatlanok, ha csupán az oszmánok erődépítkezéseit vennénk számba. A muszlim hit és az azon kifejlődött sajátos oszmán kultúra a keresztény intézmények helyett számos új intézmény felállítását tette szükségessé. A pasák, de alacsonyabb rangú beosztottjaik is sorra hozták létre kegyes célú (vallásos indíttatású, közösségi célú) alapítványokat (*vakuf*), amelyekhez újonnan épült imaházak (dzsámik és mecsetek), iskolák (medreszék), népkonyhák (imárettek), karaván-szerájok (hánok) és gőz- és hévfürdők (hammamok és ilidzsék) tartozhattak. A korabeli keresztény utazó számára leginkább a karcsú minaretekkel ellátott dzsámik és a számukra ismeretlen kupolás fürdők voltak a legfeltűnőbbek, amelyek a város látképét is alapvetően megváltoztatták.¹⁵⁷ Délen, a későközépkori Alhévizen, amelyet az itteni varga

Ottomans generally called *kule* (tower) – differed from the angular defences being developed at the time in the West, but at the top of a rocky hill which was difficult to mine, they still provided effective defence. The cortinas between the bastions were nearly all formed out of the external city wall built in the fourteenth century. There was a completely new wall built on the north side, in front of the old one, and at the end of the seventeenth century, a wall was built to connect the Water Gate (*Su kapısı*) opening towards the Danube (formerly St John's Gate) with the water works beside the river. This secured the water supply in case of attack. The defences of the former royal palace were also extended, and the palace forecourt was separated from the city by a wall which was extended to the west to form a new outer ward, with its own tower (Karakash Pasha's Tower). On the bank of the Danube, the medieval wall reaching from the royal palace down to the Danube was reinforced by a round bastion (Ali Pasha's Bastion) and the road leading out of it was closed by a gate. At the end of the medieval north wall of the *suburbium*, known in the Ottoman era as *Büyük varos* (i.e. large suburb), a large battery tower was built on the bank of the Danube (Cock Gate Bastion, *Horos kapısı tabiesi*), and views drawn on the turn of the sixteenth and seventeenth centuries show bastions built in front of the wall, but these later disappeared without trace. This wall could at most have served to hold up small raiding parties, because the Ottomans failed to hold it in any of the sieges. As a result, the sieges had particularly destructive consequences for the district under Castle Hill. This is graphically conveyed by the fact that all Christian churches there had been destroyed by the end of the sixteenth century.¹⁵⁶ The settlements outside the walls, Logod and Felhévíz, were completely depopulated, and even their buildings had in large part disappeared by the seventeenth century. In abandoned Felhévíz, only the baths beside the thermal springs, a fortified gunpowder mill capable of operation all year round (the *Baruthane*), and two Bektashi Dervish tekkes (*Gül Baba Tekke*, *Miftah Baba Tekke*) remained standing.

The Ottomans seemed to have tried to tighten links to Pest on the far side of the river by extending the fortifications and building a system of forts. A pontoon bridge ran approximately where the Chain Bridge does today, connecting to the north side of Pest. This was later relocated to what is now Ybl Miklós tér. A small fort was built on top of Gellért Hill (like so much else given a new name by the Ottomans: Gürz Eliazs Hill (*Gürz Elyas bairi*), after one of their warriors buried there), to inhibit direct attacks on both Buda and Pest. The besieging armies of the Long War all had to start with taking *Büyük varos*, destroying the pontoon bridge, and then occupying Gürz Eliazs fort. Only then could the siege of the castle itself begin.

It would be a very one-sided account of Ottoman buildings in Buda which dwelt solely on the fortifications. The Islamic faith and the specifically Ottoman culture based on it had a need for many new institutions to replace the Christian churches. The pashas and their subordinate officials endowed several religiously-based foundations (*vakuf*) for the good of the community, and these built mosques, schools (*madrasas*), public kitchens (*imarets*), caravanserais (*hans*), steam baths and thermal baths (*hammams* and *ilijes*). For contemporary Christian travellers, the most striking of these

műhelyekről már *Debágháne*-nak neveztek (innen a mai Tabán név), két fürdő épült (a Zöldoszlopos és a Kis hévfürdők), és tíz mecset, amely közül egyedül a Szokollu Musztafa pasa építette dzsámi kupolás épülete emelkedett ki a Duna-parton. Tovább északra a hajóhídon és a *Kizil hiszár*-ból lenyúló erődfalakon túl négy minarettel ellátott dzsámi állt a folyó mentén: Hadzsi Szefer dzsámija a Rév kapunál, Tojgun pasa dzsámija az egykori ágostonos kolostor alatt, feljebb Musztafa pasa dzsámija, végül már csaknem a *Büyük várost* északon lezáró Kakas kapu bástya mellett Oszmán bej dzsámija. A *Büyük város* imahelyeinek számát Evlia Cselebi huszonnyolcban adta meg, közülük még ugyancsak jól látható, kiemelkedő épület volt a folyótól beljebb eső Hadzsi aga dzsámija, Rüsttem pasa dzsámija, Szürmeli hodza dzsámija és Csemeberdzsi aga dzsámija. A muszlim dzsámik és mecsetek száma a Váralján tehát felülmúlta a korábbi korszak imahelyeinek számát, amelynek oka elsősorban az eltérő vallási gyakorlatban kereshető (a napi ötszöri ima muszlim parancsára gondolunk). Emlékeztetőül jegyezzük meg újra, hogy a középkori Váralja egyetlen középkori eredetű keresztény temploma sem maradt használatban az oszmánok megszállta városban. Két fürdő (Tojgun pasa gőzfürdője és a Kakas kapu hévfürdő), valamint számos medresze és imaret egészítette ki a *Büyük város* új épületeinek sorát. A város képét uraló *Orta hiszár* hegytetőjén is minaretek hívták fel a figyelmet Buda megváltozott életére, bár itt több jelentős korábbi templom is épen maradt. A Boldogasszony plébánia dzsámi alakításáról már szoltunk a város elfoglalása kapcsán. Továbbra is ez a hely töltötte be a legfontosabb istentiszteleti hely szerepét, nagy vagy régi, illetve Szülejmán kán dzsáminak is nevezték. Épen maradt a Szent Mária Magdolna plébániatemplom is, amely a 16. század végéig megmaradhatott a keresztények (ekkor már részben protestánsok, részben katolikusok) egyetlen templomának. A tizenöt éves háború alatt azonban ezt is dzsámi alakították, és a propagandisztikus Győzelem dzsámi nevet kapta. Dzsámi lett a Kisebb Szűz Mária káptalan templomából és feltehetően a domonkos kolostor templomából is. A szentélyeiket szintén lebontva és melljük minaretet építve alakították át a Szent György kápolnát Középső dzsámiává és a ferences kolostor templomát Pasa dzsámiává. Még a királyi palota kápolnája, vagyis a Palota dzsámi mellé is minaret épült, valamint a palota nyugati falszorosába települt új városrészbe Murád pasa építtetett dzsámit. Fürdőt a várban is elhelyeztek, egy városi gőzfürdőt szinte már a foglalás után rögtön felépítettek az Olasz utcában a kalocsai érsek egykori házában. Később a pasa palotájához ugyancsak készült fürdő.

A királyi palotát a törökök gondosan őrizték, szultáni tulajdonnak tekintették. A budai pasák nem is költözhetek falai közé, kezdetben a *Büyük város* közelebről nem ismert helyén, majd a tizenöt éves háború után az *Orta hiszár*-ban a Vízi kapu és az egykori ferences kolostor között felépített új palotájukban laktak. A királyi palota pusztulása mégis a törökkorban vált teljessé, bár ennek okai kevésbé maguk a törökök, mint a korszak háborús viszonyai voltak. Láttuk, hogy 1526-ban Szülejmán egyedül a palotát nem gyújtatta fel, 1529-ben is csak kisebb sérüléseket okozott a rövid ostrom, 1541-ben pedig a törökök nem ostrommal szereztek meg a várat. 1578-ban azonban egy szerencsétlen villámcsapás felgyújtotta a palota pincéiben tárolt lőport, és a hatalmas erejű robbanás az épület együttes második, ún. Zsigmond-udvarát a szó szoros értelmében földig rombolta. A belső, ún. első szárazároktól délre eső, épen maradt rész azonban megérte a török kornak véget vető 1686-os ostromot, és csak ekkor, a bajor csapatok ágyútüzében lőtték szét menthetetlenül.

Az állandó háborús fenyegetettség, a végvár-helyzet Buda közvetlen környezetének teljes elnéptelenedését okozta.¹⁵⁸ Utaltunk már arra, hogy a falakon kívül a két hegy között védett helyen elhelyezkedő *Debághánét* (Tabánt) leszámítva, sehol sem mertek lakni az oszmán korszakban. Az északról és nyugatról környező dombokat szőlő borította be csakúgy, mint a középkorban, a szőlőket pedig néhol temetők szakították meg.¹⁵⁹ A közvetlenül és távolabbról szomszédos falvak többsége elpusztult (Kelenföld, Horhi, Eben, Nyék, Gercse, Szentjakabfalva) a törökkor háborúinak kezdetén és a tizenöt éves háborúban. Szinte teljesen kihalt romvárossá vált Óbuda, amelynek magyar lakosságát például 1596-ban az esztergomi várkapitány eltelepítette. A pusztulás révén Buda közvetlenül Óbudával, Hidegkúttal, Keszivel, Örsrel lett határos, kialakultak azok a határok, amelyek között a város újkori élete újjáéled majd a háborús korszak lezárulásával.

1686 újabb sorsfordító esztendő lett Buda életében. Az oszmán sereg Bécs alatti kudarca (1683) után megszerveződő törökellenes keresztény liga már 1684-ben megpróbálkozott a város bevételével. Sikertelen első kísérletét hamarosan követte a még nagyobb erőkkel végrehajtott, győzelmet hozó újabb támadás.¹⁶⁰ A Károly lotharingiai herceg és Miksa Emánuel bajor herceg vezette sereg hosszú, elkeseredett ostrom végén 1686. szeptember 2-án vette be a várost. Tüzérségük rombolását a győztes katonáknak adott háromnapos szabad rablás tetézte be. Az oszmán Buda élete egy csapásra ért véget, a város katonáit, lakóit megölték vagy rablásba hurcolták, és már csak a kevés épen maradt, de jobbára inkább rommá lőtt épület emlékeztette ideig-óráig a hamarosan ide települő katolikus, német polgárokat a (nem is olyan rég-) múltira.

were mosques with slender minarets and exotic-looking domed baths, which radically changed the cityscape.¹⁵⁷ To the south, in what had hitherto been Alhévíz, and renamed after its shoemaking workshops as *Debaghane* (the origin of the modern name Tabán) two baths were built (the Green Column Baths, *Yeşil direkli ilicası* and Small Baths, *Küçük ilica*) and ten mosques, most notably the domed building built by Sokollu Mustafa Pasha beside the Danube. Further to the north, beyond the pontoon bridge and the fortress walls leading from the *İç kala*, four mosques with minarets stood beside the river: the Haji Sefer's Mosque beside the Ferry Gate (*Iskele kapısı*), Tojgun Pasha's Mosque beside the former Augustinian friary, above it Mustafa Pasha's Mosque, and finally, almost next to the Cock Gate Bastion at the northern end of *Büyük varoş*, Osman Bey's Mosque. Evliya Çelebi counted twenty-eight mosques and prayer houses in *Büyük varoş*, and the most visible among them on the skyline laying some distance from the riverbank were the mosques of Haji Aga, Rustem Pasha, Surmeli Hodja and Chemberji Aga. There were more mosques than there had been churches in the same place when it was the medieval *suburbium*, probably because of differing religious practices (the Islamic practice of prayer five times a day). It should be remembered that no Christian church originating in medieval *suburbium* remained in use in the Ottoman-occupied city. Other new buildings of interest in *Büyük varoş* were two baths (Tojgun Pasha's steam baths, *Tojgun paşa hamamı* and the Cock Gate thermal baths, *Kapılı ilica*), and several madrasas and imarets. Minarets on the top of *Orta hisar* dominated the skyline and emphasised how Buda had changed, although several major churches remained intact there. As we saw in connection with the occupation of the city, the Church of Our Lady was converted to a mosque. It remained the most important place of worship, and was called the Great or Old or Suleyman Khan Mosque. The Church of St Mary Magdalene also remained intact, and was the sole place of worship for Christians (by then partly Protestant) until the end of the sixteenth century. During the Long War, it too was converted and given the propagandist name Victory Mosque (*Fethiye camii*). The Church of the Lesser Virgin Mary Chapter, and probably the church of the Dominican Friary, also became mosques. St George's Chapel was converted into the Middle Mosque (*Orta cami*), and the church of the Franciscan friary into Pasha Mosque (*Paşa camii*); both of these involved demolishing the chancels and erecting minarets. There was also a minaret beside the chapel of the royal palace, or the Palace Mosque (*Saray camii* or *Enderun camii*), and Murad Pasha built a mosque into the new district built in the western outer ward of the palace. There were also baths in the castle: urban steam baths were built almost immediately after the occupation in the former house of the Archbishop of Kalocsa. Later, baths were also built in the Pasha's palace.

The Ottomans took good care of the royal palace, regarding it as the property of the Sultan. The pashas of Buda did not even take up residence within its walls, but lived at first at an unknown location in *Büyük varoş*, and then moved to a new palace in the *Orta hisar*, built between Water Gate (*Su kapısı*) and the former Franciscan Friary, during the Long War. Although the Turks inflicted no deliberate damage on the palace, the ravages of war during the Ottoman age ultimately led to its total destruction. Suleyman spared the palace when he had rest of the city burned down in 1526; the brief siege of 1529 caused only minor damage; and the Ottomans entered unopposed in 1541. In 1578, however, a freak bolt of lightning detonated the gunpowder stored in the palace cellars, completely flattening the second (Sigismund) courtyard of the complex. The inner parts, south of the "inner dry moat", remained nearly intact until 1686, when Bavarian artillery irreversibly reduced them to rubble in the siege which brought the Turkish era to an end.

Throughout the period, Buda was a defensive fort under constant threat of war, causing the complete depopulation of the lands around it.¹⁵⁸ We have seen that apart from the *Debaghane* (Tabán) in the sheltered area between the two hills, nobody dared to live outside the city walls during the Ottoman era. The adjoining hills to the north and west were still covered by vines, as in the Middle Ages, although interspersed in some places by graveyards.¹⁵⁹ Most of the neighbouring and even more distant villages (Kelenföld, Horhi, Eben, Nyék, Gercse, Szentjakabfalva) were destroyed in the initial Ottoman wars and in the Long War. Óbuda fell into ruin and was completely abandoned, especially after the Castellan of Esztergom evacuated its Hungarian inhabitants in 1596. The destruction moved the boundaries of Buda up to Óbuda, Hidegkút, Kesz and Örs, and this was the area where the city was to re-establish itself when the wars came to an end.

1686 marked another turning point for Buda and Pest. The defeat of the Ottoman army near Vienna in 1683 prompted the Christian League against the Turks to attempt capture of the city in 1684. This venture failed, but was soon followed by an attack with greater force, which finally brought victory.¹⁶⁰ Charles, Duke of Lorraine (1643–1690) and Maximilian Emmanuel, Elector of Bavaria (1662–1726) led an army which encircled Buda Castle in June 1686, starting a long, bitter siege which ended, after great losses on both sides, with the capture of the city on 2 September. The destruction by siege artillery was compounded by the three days of pillage as the soldiers were let loose on the city. The life of Ottoman Buda and Pest came to an end at a single stroke. The defenders and inhabitants were killed or taken into slavery. Abdurrahman Pasha (1684–1686) himself fell with his sword in his hand. The few buildings left intact, and a great many ruins, were all that remained to remind the new inhabitants, most of them Catholic Germans, of the city's past.

JEGYZETEK

- ¹ Székely 2000.
- ² Gárdonyi 1944; Kumorovitz 1971; Gerevich 1990; Altmann–Biczó–Buzás–Kovács–Siklósi–Végh 1996; Kubinyi 2001.
- ³ Budapest történetének összefoglalásai (1686-ig): Budapest története I-II; Fekete 1944; Györffy 1997; Bácskai–Gyáni–Kubinyi 2000; Budapest 2007.
- ⁴ Végh 2006a. 11–12.
- ⁵ Ányos 1924; Czobor 1925. 7–16; Budapest története II. 39–40; Végh 2008. 287–295.
- ⁶ Budapest középkori történetének forráskiadásai: BTOE I; BTOE III; EFHU III/2; Végh 2008; Ofner Stadtrecht; Budai jogkönyv; Budai bortizedjegyzék; Mészáros céhkönyv. Budapest törökkori történetének forráskiadásai: Defterek; Fekete – Káldy-Nagy 1962; Káldy-Nagy 1985; Hegyi 2007; Evlia 1904.
- ⁷ Budapest látképi ábrázolásai: Rózsa 1963; Rózsa 1995; Rózsa 1999. Budapest térképei: Eperjessy 1928; Holló 1994; Fabó–Holló 2003; Budapest régi térképei. I-III. DVD-ROM. Összeállította Fabó Beáta.
- ⁸ Garády 1943a; Garády 1943b; Garády 1945; Budapest Műemlékei I; Gerevich 1971; Budapest 1991; Bencze 2003c; Gerő 2003a; Kincsek 2005; Végh 2010.
- ⁹ Haltenberger 1942; Pécsi 1959.
- ¹⁰ Kumorovitz 1971.
- ¹¹ Tringli 2010. 1342; Szende 2011a. 171–183.
- ¹² Bulla–Mendöl 1947.; Bak 1997.
- ¹³ Szende 2010.
- ¹⁴ Pető 1997.
- ¹⁵ Kiss 1988. 261, 329, 338.
- ¹⁶ Schafarzik–Vendl 1929; Pécsi 1974; Aquincum 2010. 13–27.
- ¹⁷ Kadić 1939; Bene–Kovácsné–Mednyánszky 1998.
- ¹⁸ Horusitzky 1939; Scheuer–Schweitzer 1980; Aquincum 2010. 34–43.
- ¹⁹ Kincsek 2005. 149.
- ²⁰ Endrődi 1991; Hanny–Reményi 2003; Kincsek 2005. 150.
- ²¹ Pető 1997; Kincsek; Maráz 2005-2007
- ²² Forschungen in Aquincum 2003; Póczy 2004.
- ²³ H. Kérdő 1995; H. Kérdő 2005. Kincsek 2005. 134–137, 139, 141–142, 144, 146–147, 151–152.
- ²⁴ Aquincum 2010. 93–97.
- ²⁵ Nagy L. 1946.
- ²⁶ Nagy M. 1998; Nagy M. 2007.
- ²⁷ Bártfai Szabó 1936; Bártfai Szabó 1938. 179–190; Garády 1939; Gárdonyi 1945; Fügedi 1959; Kubinyi 1972. 11–14; Györffy 1973. 266–268, 270–281; Köblös 1994; Altmann–Betalan 1991; Bertalanné–Altmann 1995; Altmann–Bertalanné–Kárpáti 2003.
- ²⁸ BTOE I. 1. sz.
- ²⁹ Váradi regisztrum 17; BTOE I. 6. sz.
- ³⁰ SRH II. 561; Kumorovitz 1971.
- ³¹ Györffy 1998. 661–663.
- ³² Hóman 1925; Eckhardt 1940.
- ³³ SRH I. 93–95, 106.
- ³⁴ Bonfini 1936. 1.9.235; Gyöngyösi 1988. 124.
- ³⁵ Bártfai Szabó 1935. 14–30.
- ³⁶ Boroviczényi 1991–1992.
- ³⁷ Némethy 1890; Gerő 1956; Kubinyi 1964. 104–107; Kubinyi 1972. 14–20; Györffy 1973. 258–262, 268–269; Írásné Melis 1983; Írás-Melis 1991; Írásné Melis 1994; Györffy 1998. 543–544.
- ³⁸ SRH I. 114–115; BTOE I. 10. sz.
- ³⁹ Fügedi 1961; Kubinyi 1972. 11– 20; Györffy 1997. 112–113; Szende 2011a. 178–183.
- ⁴⁰ Mon. Str. I. 280; SRH II. 561; BTOE I. 23. sz.
- ⁴¹ Fügedi 1959; Bertalanné 1985.
- ⁴² Gárdonyi 1941; Kubinyi 1972. 14–20; Györffy 1973. 281–287; BTOE I. 27. sz.
- ⁴³ BTOE I. 23. sz.
- ⁴⁴ BTOE I. 21. sz.
- ⁴⁵ SRH II. 543–548; Catalogus 2233, 2237–2238; Tatárjárás; Szűcs 2002. 11–16.
- ⁴⁶ Györffy 1991. 86–87.
- ⁴⁷ Szűcs 2002. 75–90; 370–384.
- ⁴⁸ A dalmát tengerparttól hazatérő király első intézkedései közé tartozott például Zágráb királyi városának megalapítása 1242-ben. Grothusen 1967, Bedenko 1989; Dobronić 1992.
- ⁴⁹ Zolnay 1959/60. 55–57; Zolnay 1963; Kubinyi 1972. 27–30, 62–63 ; Györffy 1973. 295–299; Szűcs 2002. 80–84; Végh 2006a. 27–34; Szende 2011a. 192–194. Végh 2011a. 432–434.
- ⁵⁰ Szűcs 2002. 84–85.
- ⁵¹ Szűcs 2002. 84; Siklósi 1999.
- ⁵² BTOE I. 40. sz.
- ⁵³ Szende 2011b.
- ⁵⁴ Végh 1997. 295–296; Végh 2006a. 53–60.
- ⁵⁵ A tornyokra és kapukra vonatkozó adatokat ld. az Adattárban: 12. Erődítések
- ⁵⁶ Zolnay 1959/60; Végh 2006a. 31–32, 269–272.
- ⁵⁷ Spekner 2002; Magyar 2004.
- ⁵⁸ Bóna 1998; Buzás 2006.
- ⁵⁹ Végh 2006a. 35–38.
- ⁶⁰ Ópest: 1259 – BTOE I. 50. sz., a többi elnevezésre ld. az Adattárban: 1.1 Történeti elnevezések.
- ⁶¹ Óbuda: 1243/1295 – BTOE I. 25. sz., az átíráskor keletkezett interpolatio, a többi elnevezésre ld. az Adattárban: 1.1 Történeti elnevezések.
- ⁶² Lócsy 1964; Lócsy 1969; Lócsy 1971; Végh 2003b. 187–188.; Végh 2003c.; Szabó 2012, Szabó 2013
- ⁶³ Végh 2006a.78. 83. 181–185.
- ⁶⁴ Végh 2006a. 274.
- ⁶⁵ BTOE I. 33, 34, 40, 89. sz; Spekner 2003.
- ⁶⁶ H. Gyürky 2001; Spekner 2003. 97–101.
- ⁶⁷ Mindez a város alapításának általunk történeti forrásokból nem megismerhető fázisaira utal, sőt egyesek szerint felveti annak a lehetőségét, hogy a hegy fennsíkja az alapítás idején nem volt már teljesen lakatlan. Ebben a kérdésben egyelőre kevesebb bizonyítékkal, mint inkább logikai feltevésekkel rendelkezünk. H. Gyürky 1972.
- ⁶⁸ Garády 1943a; B. Sárosi 2002; H. Gyürky 1971a; Végh 1998; Kincsek 2005. 140, 143, 145, 148, 153–158.
- ⁶⁹ Kubinyi 1964. 147–148; Végh 2006a. 103–104.
- ⁷⁰ H. Kérdő 2005; Garády 1943a.
- ⁷¹ Végh 1998a; Végh 2006a. 100–101.

NOTES

- ¹ Székely 2000.
- ² Gárdonyi 1944; Kumorovitz 1971; Gerevich 1990; Altmann–Biczó–Buzás–Kovács–Siklósi–Végh 1996; Kubinyi 2001.
- ³ Summaries of the history of Budapest (till 1686): Budapest története I-II; Fekete 1944; Györffy 1997; Bácskai–Gyáni–Kubinyi 2000; Budapest 2007.
- ⁴ Végh 2006a. 11–12.
- ⁵ Ányos 1924; Czobor 1925. 7–16; Budapest története II. 39–40; Végh 2008. 287–295.
- ⁶ Sources on medieval history of Budapest: BTOE I; BTOE III; EFHU III/2; Végh 2008; Ofner Stadtrecht; Budai jogkönyv; Budai bortizedjegyzék; Mészáros céhkönyv. Sources on Ottoman history of Budapest: Defterek; Fekete – Káldy-Nagy 1962; Káldy-Nagy 1985; Hegyi 2007; Evlia 1904.
- ⁷ Cityscapes of Budapest: Rózsa 1963; Rózsa 1995; Rózsa 1999. Maps of Budapest: Eperjessy 1928; Holló 1994; Fabó–Holló 2003; Budapest régi térképei. I-III. DVD-ROM. Edited Beáta Fabó.
- ⁸ Garády 1943a; Garády 1943b; Garády 1945; Budapest Műemlékei I; Gerevich 1971; Budapest 1991; Bencze 2003c; Gerő 2003a; Kincsek 2005; Végh 2010.
- ⁹ Haltenberger 1942; Pécsi 1959.
- ¹⁰ Kumorovitz 1971.
- ¹¹ Tringli 2010. 1342; Szende 2011a. 171–183.
- ¹² Bulla–Mendöl 1947; Bak 1997.
- ¹³ Szende 2010.
- ¹⁴ Pető 1997.
- ¹⁵ Kiss 1988. 261, 329, 338.
- ¹⁶ Schafarzik–Vendl 1929; Pécsi 1974; Aquincum 2010. 13–27.
- ¹⁷ Kadić 1939; Bene–Kovácsné–Mednyánszky 1998.
- ¹⁸ Horusitzky 1939; Scheuer–Schweitzer 1980; Aquincum 2010. 34–43.
- ¹⁹ Kincsek 2005. 149.
- ²⁰ Endrődi 1991; Hanny–Reményi 2003; Kincsek 2005. 150.
- ²¹ Pető 1997; Kincsek; Maráz 2005-2007
- ²² Forschungen in Aquincum 2003; Póczy 2004.
- ²³ H. Kérdő 1995; H. Kérdő 2005. Kincsek 2005. 134–137, 139, 141–142, 144, 146–147, 151–152.
- ²⁴ Aquincum 2010. 93–97.
- ²⁵ Nagy L. 1946.
- ²⁶ Nagy M. 1998; Nagy M. 2007.
- ²⁷ Bártfai Szabó 1936; Bártfai Szabó 1938. 179–190; Garády 1939; Gárdonyi 1945; Fügedi 1959; Kubinyi 1972. 11–14; Györffy 1973. 266–268, 270–281; Köblös 1994; Altmann–Betalan 1991; Bertalanné–Altmann 1995; Altmann–Bertalanné–Kárpáti 2003.
- ²⁸ BTOE I. n. 1.
- ²⁹ Váradi regisztrum 17; BTOE I. 6. sz.
- ³⁰ SRH II. 561; Kumorovitz 1971.
- ³¹ Györffy 1998. 661–663.
- ³² Hóman 1925; Eckhardt 1940.
- ³³ SRH I. 93–95, 106.
- ³⁴ Bonfini 1936. 1.9.235; Gyöngyösi 1988. 124.
- ³⁵ Bártfai Szabó 1935. 14–30.
- ³⁶ Boroviczényi 1991–1992.
- ³⁷ Némethy 1890; Gerő 1956; Kubinyi 1964. 104–107; Kubinyi 1972. 14–20; Györffy 1973. 258–262, 268–269; Írásné Melis 1983; Írás-Melis 1991; Írásné Melis 1994; Györffy 1998. 543–544
- ³⁸ SRH I. 114–115; BTOE I. n. 10.
- ³⁹ Fügedi 1961; Kubinyi 1972. 11– 20; Györffy 1997. 112–113; Szende 2011a. 178–183.
- ⁴⁰ Mon. Str. I. 280; SRH II. 561; BTOE I. n. 23.
- ⁴¹ Fügedi 1959; Bertalanné 1985.
- ⁴² Gárdonyi 1941; Kubinyi 1972. 14–20; Györffy 1973. 281–287; BTOE I. n. 27.
- ⁴³ BTOE I. n. 23.
- ⁴⁴ BTOE I. n. 21.
- ⁴⁵ SRH II. 543–548; Catalogus 2233, 2237–2238; Tatárjárás; Szűcs 2002. 11–16.
- ⁴⁶ Györffy 1991. 86–87.
- ⁴⁷ Szűcs 2002. 75–90; 370–384.
- ⁴⁸ For example, among Béla IV’s first actions upon returning from Dalmatia was to found the royal city of Zagreb in 1242. Grothusen 1967, Bedenko 1989; Dobronić 1992.
- ⁴⁹ Zolnay 1959/60. 55–57; Zolnay 1963; Kubinyi 1972. 27–30, 62–63 ; Györffy 1973. 295–299; Szűcs 2002. 80–84; Végh 2006a. 27–34; Szende 2011a. 192–194. Végh 2011a. 432–434.
- ⁵⁰ Szűcs 2002. 84–85.
- ⁵¹ Szűcs 2002. 84; Siklósi 1999.
- ⁵² BTOE I. n. 40.
- ⁵³ Szende 2011b.
- ⁵⁴ Végh 1997. 295–296; Végh 2006a. 53–60.
- ⁵⁵ Dates concerning towers and gates see in Gazetteer 12. Fortifications
- ⁵⁶ Zolnay 1959/60; Végh 2006a. 31–32, 269–272.
- ⁵⁷ Spekner 2002; Magyar 2004.
- ⁵⁸ Bóna 1998; Buzás 2006.
- ⁵⁹ Végh 2006a. 35–38.
- ⁶⁰ Ópest: 1259 – BTOE I. n. 50., for the other names see in Gazetteer 1.1 Historical name forms.
- ⁶¹ Óbuda: 1243/1295 – BTOE I. n. 25, interpolation in the course of transcription; for its other names see Gazetteer 1.1 Historical name forms.
- ⁶² Lócsy 1964; Lócsy 1969; Lócsy 1971; Végh 2003b. 187–188.; Végh 2003c.; Szabó 2012, Szabó 2013
- ⁶³ Végh 2006a.78. 83. 181–185.
- ⁶⁴ Végh 2006a. 274.
- ⁶⁵ BTOE I. n. 33, 34, 40, 89; Spekner 2003.
- ⁶⁶ H. Gyürky 2001; Spekner 2003. 97–101.
- ⁶⁷ This all implies phases of foundation not recorded in surviving written sources. Indeed it has been suggested that the plateau of Castle Hill was not completely uninhabited at the time of the town’s foundation, although this question has to be judged more on logical propositions than on any available evidence. H. Gyürky 1972.
- ⁶⁸ Garády 1943a; B. Sárosi 2002; H. Gyürky 1971a; Végh 1998; Kincsek 2005. 140, 143, 145, 148, 153–158.
- ⁶⁹ Kubinyi 1964. 147–148; Végh 2006a. 103–104.
- ⁷⁰ H. Kérdő 2005; Garády 1943a.
- ⁷¹ Végh 1998a; Végh 2006a. 100–101.

⁷² A város középkori helyrajzáinak leírásai: Gárdonyi 1936a; Pataki 1950; Kubinyi 1965; Kubinyi 1972; Magyar 1991; Györffy 1998; Kubinyi 2005; Végh 2006a; Végh 2008.

⁷³ Ebben egyetértett Fügedi Erik, Györffy György, Kubinyi András, Szűcs Jenő és Zolnay László.

⁷⁴ Kubinyi 1971.

⁷⁵ BTOE I. 27. sz.

⁷⁶ BTOE I. 30. sz.

⁷⁷ BTOE I. 40, 41. sz.

⁷⁸ BTOE I. 50. sz.

⁷⁹ BTOE I. 54, 56, 58. 89. sz.

⁸⁰ BTOE I. 27. sz.

⁸¹ Az erre vonatkozó intézkedés ugyan nem maradt ránk, de az eseménytörténet alapján világosan István ifjabb király 1265-ös támadásához köthető. A tárnok-völgyi perben még Péter villicus szerepel, és az isaszegi csatában megölt Preussel Henriket nevezték első izben rektornak, őt Walter követte. (Kubinyi 1972. 71–72; Zoldos 2007.)

⁸² Györffy 1998. 644–657; H. Gyürky 2001.

⁸³ BTOE I. 40. sz. A domonkosok szerepére az adományozásban lásd még a király sorait: BTOE I. 89. sz.

⁸⁴ Kubinyi 1971. 217.

⁸⁵ A VI. 288–289.

⁸⁶ Kubinyi 1972. 45–55; Tringli 2010. 1291–1344; Tringli 2011. 35–52.

⁸⁷ Végh 2006a. 83–84.

⁸⁸ Kubinyi 1964. 111–115.

⁸⁹ BTOE I. 214. sz.

⁹⁰ Ld. Adattár 8. Utcák.

⁹¹ Kubinyi 1971.

⁹² Zolnay 1987; Végh 2006d.

⁹³ SRH I. 478. Györffy György szerint III. András az óbudai királyi várat használta. Györffy 1998. 684–685. A királyi oklevelekben gyakran előforduló „Budae” keltezés értelemezése azonban nem egyértelmű. Lehet, hogy a kortársak sem használták következetesen. Ágnes királyné III. András halála után valóban az óbudai királyi palotát adta át 1301-ben (BTOE I. 317. sz.). Vencel viszont a budavári Kammerhofban, a király és udvara szokásos lakóhelyén lakott ugyancsak 1301-ben Ottokar von Horneck verses krónikája szerint (Catalogus 1904-06).

⁹⁴ SRH I. 485; AO II. 173, 232. sz.

⁹⁵ 1314-ig. ld. Györffy 1998. 605–609.

⁹⁶ Zolnay 1959/60; Zolnay 1967; Zolnay 1968; Végh 2006a. 269–272.

⁹⁷ Thuroczi 1985. 154–159.

⁹⁸ Végh 2006a. 63.

⁹⁹ Regényi 1998; Benda 2004.

¹⁰⁰ Magyar 1997.

¹⁰¹ Zolnay 1959/60. 31–36.

¹⁰² Spekner 2005; Végh 2006a. 61–63.

¹⁰³ Végh 2006a. 320–321.

¹⁰⁴ Mályusz 1958.

¹⁰⁵ Végh 1997. 296; Végh 2006a. 55–56, 104–106.

¹⁰⁶ Zolnay 1964.;Végh 2006a. 64–65, 68–69, 101–102.

¹⁰⁷ Benda 2009–2010; Benda 2011; Tringli 2010. 1292–1296.

¹⁰⁸ Végh 2006a. 36–38.

¹⁰⁹ Végh 2009d.

¹¹⁰ Szebeni–Végh 2002. 429–430.

¹¹¹ Végh 2004a; Végh 2009a.

¹¹² Kubinyi 1973. 149–150.

¹¹³ Jakab 1870. 467–473.

¹¹⁴ Kubinyi 1967; Kubinyi 1971; Kubinyi 1994.

¹¹⁵ Kubinyi 1994.

¹¹⁶ Wenczel 1878; Mertanová 1985.

¹¹⁷ Relković 1905; Ofner Stadtrecht, Gönczi 1997; Budai jogkönyv

¹¹⁸ Kondor 2008.

¹¹⁹ Engel–C. Tóth 2005; Horváth 2008.

¹²⁰ Gerevich 1966; Balogh 1966; Feuerné Tóth 1986; Farbaky 1988; Budapest 1991. 200–291. (Magyar Károly, Nagy Emese, Végh András, Marosi Ernő, Farbaky Péter, Bertalan Vilmosné); Buzás 1994; Buzás 1997; Holl 1997; Holl 2005; Magyar 2005; Tóth 2006; Farbaky 2006; Magyar 2007a; Magyar 2007b; Magyar 2008a; Magyar 2008c; Buzás 2009; Buzás 2010.

¹²¹ Bár Buda város tanácsa még mindig a pestújhegyi vár tanácsának nevezi magát, tisztelve a hagyományokat.

¹²² Holl 1997; Végh 2003a.

¹²³ Végh 2006b; Végh 2011b.

¹²⁴ Windecke 1893. 179; Magyar fordítása: Windecke 2008. 139.

¹²⁵ Zolnay 1987; Végh 1999. 29–31; Végh 2003a. 21.

¹²⁶ Ofner Stadtrecht X/D; Magyar fordítása: Budai Jogkönyv 283.

¹²⁷ Zolnay 1971.

¹²⁸ Feld 1999; Kubinyi 1999; Végh 1999.

¹²⁹ Feld–Kárpáti 2000.

¹³⁰ Zolnay 1977; Zolnay 1984; Magyar 1992a; Magyar 1992b; Végh 2003a. 25–29; Magyar 2005. 90–91.

¹³¹ Végh 2006a. 319–320.

¹³² CJH 550–553.

¹³³ Kubinyi 1988; Végh 2006a. 319, 322.

¹³⁴ Kubinyi 1995a; Végh 2006a. 319.

¹³⁵ Tringli 1998. 9; Végh 2006a. 158–159, 319.

¹³⁶ Az 1437-es házösszeírásban az első két negyedben – vagyis feltehetően a *castrum* területén – 322 házat számláltak össze. (BTOE III. 162. sz.) Az 1687 elején elkészült Haüy-féle felmérésben 388 telek szerepel. (Weidinger–Horler 1956) Az 1696-os házösszeírás – az ún. Zaiger über die Festung – 290 házat sorol fel. (ZaigerF)

¹³⁷ Pierre Choque, Bretagnei Anna francia királyné heroldjának leírása, 1502 (Marczali 1877. 109).

¹³⁸ Kubinyi 1964; Kubinyi 1973. 141–142.

¹³⁹ Kovachich 1799. 532.

¹⁴⁰ Végh 2006a. 181–211.

¹⁴¹ Gerő 1964b; Végh 2003b. 180–181, 186–187.

¹⁴² Végh 2006a. 56–57; Végh 2008a.

¹⁴³ Végh 2006a. 95–96, 131–132.

¹⁴⁴ Schedel-látkép

¹⁴⁵ Iványi 1941; Kubinyi 1973. 200–201.

¹⁴⁶ Feld 1999.

⁷² The topographical descriptions of the town: Gárdonyi 1936a; Pataki 1950; Kubinyi 1965; Kubinyi 1972; Magyar 1991; Györffy 1998; Kubinyi 2005; Végh 2006a; Végh 2008.

⁷³ Erik Fügedi, György Györffy, András Kubinyi, Jenő Szűcs and László Zolnay agreed in this.

⁷⁴ Kubinyi 1971.

⁷⁵ BTOE I. n. 27.

⁷⁶ BTOE I. n. 30.

⁷⁷ BTOE I. n. 40, 41.

⁷⁸ BTOE I. n. 50.

⁷⁹ BTOE I. n. 54, 56, 58. 89.

⁸⁰ BTOE I. n. 27.

⁸¹ Although the relevant charter has not survived, the history of events clearly links it to the attack by Stephen, the junior king, in 1265. Peter *villicus* appears in the Tárnokvölgy case, and Heinrich Preussel, killed in the Battle of Isaszeg, was appointed first rector, followed by Walter. (Kubinyi 1972. 71–72; Zoldos 2007.)

⁸² Györffy 1998. 644–657; H. Gyürky 2001.

⁸³ BTOE I. n. 40. For the role of the Dominicans in the donation see also the lines of the King: BTOE I. n. 89.

⁸⁴ Kubinyi 1971. 217.

⁸⁵ A VI. 288–289.

⁸⁶ Kubinyi 1972. 45–55; Tringli 2010. 1291–1344; Tringli 2011. 35–52.

⁸⁷ Végh 2006a. 83–84.

⁸⁸ Kubinyi 1964. 111–115.

⁸⁹ BTOE I. n. 214.

⁹⁰ See Gazetteer 8. Streets

⁹¹ Kubinyi 1971.

⁹² Zolnay 1987; Végh 2006d.

⁹³ SRH I. 478. György Györffy claims that Andrew III used the royal castle of Óbuda: Györffy 1998. 684–685. There is not, however, an indisputable identification of Buda used as place of issuing which frequently occurs in royal charters. Even contemporaries may not have used it consistently. Queen Agnes did indeed hand over the royal palace of Óbuda after Andrew III’s death in 1301 (BTOE I. n. 317.), but Wenceslas, according to Ottokar von Horneck’s verse chronicle, also in 1301, lived in the usual residence of the king and his court – the Kammerhof in Buda Castle (Catalogue 1904-06).

⁹⁴ SRH I. 485; AO II. n. 173, 232.

⁹⁵ Till 1314, see Györffy 1998. 605–609.

⁹⁶ Zolnay 1959/60; Zolnay 1967; Zolnay 1968; Végh 2006a. 269–272.

⁹⁷ Thuroczi 1985. 154–159.

⁹⁸ Végh 2006a. 63.

⁹⁹ Regényi 1998; Benda 2004.

¹⁰⁰ Magyar 1997.

¹⁰¹ Zolnay 1959/60. 31–36.

¹⁰² Spekner 2005; Végh 2006a. 61–63.

¹⁰³ Végh 2006a. 320–321.

¹⁰⁴ Mályusz 1958.

¹⁰⁵ Végh 1997. 296; Végh 2006a. 55–56, 104–106.

¹⁰⁶ Zolnay 1964; Végh 2006a. 64–65, 68–69, 101–102.

¹⁰⁷ Benda 2009–2010; Benda 2011; Tringli 2010. 1292–1296.

¹⁰⁸ Végh 2006a. 36–38.

¹⁰⁹ Végh 2009d.

¹¹⁰ Szebeni–Végh 2002. 429–430.

¹¹¹ Végh 2004a; Végh 2009a.

¹¹² Kubinyi 1973. 149–150.

¹¹³ Jakab 1870. 467–473.

¹¹⁴ Kubinyi 1967; Kubinyi 1971; Kubinyi 1994.

¹¹⁵ Kubinyi 1994.

¹¹⁶ Wenczel 1878; Mertanová 1985.

¹¹⁷ Relković 1905; Ofner Stadtrecht, Gönczi 1997; Budai jogkönyv

¹¹⁸ Kondor 2008.

¹¹⁹ Engel–C. Tóth 2005; Horváth 2008.

¹²⁰ Gerevich 1966; Balogh 1966; Feuerné Tóth 1986; Farbaky 1988; Budapest 1991. 200–291. (Károly Magyar, Emese Nagy, András Végh, Ernő Marosi, Péter Farbaky, Herta Bertalan); Buzás 1994; Buzás 1997; Holl 1997; Holl 2005; Magyar 2005; Tóth 2006; Farbaky 2006; Magyar 2007a; Magyar 2007b; Magyar 2008a; Magyar 2008c; Buzás 2009; Buzás 2010.

¹²¹ Buda’s council, however, clung to tradition and continued to called itself the council of the *castrum novi montis Pestiensis*.

¹²² Holl 1997; Végh 2003a.

¹²³ Végh 2006b; Végh 2011b.

¹²⁴ Windecke 1893. 179.

¹²⁵ Zolnay 1987; Végh 1999. 29–31; Végh 2003a. 21.

¹²⁶ Ofner Stadtrecht X/D.

¹²⁷ Zolnay 1971.

¹²⁸ Feld 1999; Kubinyi 1999; Végh 1999.

¹²⁹ Feld–Kárpáti 2000.

¹³⁰ Zolnay 1977; Zolnay 1984; Magyar 1992a; Magyar 1992b; Végh 2003a. 25–29; Magyar 2005. 90–91.

¹³¹ Végh 2006a. 319–320.

¹³² CJH 550–553.

¹³³ Kubinyi 1988; Végh 2006a. 319, 322.

¹³⁴ Kubinyi 1995a; Végh 2006a. 319.

¹³⁵ Tringli 1998. 9; Végh 2006a. 158–159, 319.

¹³⁶ In the house census of 1437, 322 houses were counted in the first two quarters, i.e. probably in the *castrum* area (BTOE III. n. 162.) The Hauy census of early 1687 counted 388 plots. (Weidinger–Horler 1956) The 1696 census, the *Zaiger über die Festung*, lists 290 houses. (ZaigerF)

¹³⁷ The description of Pierre Choque, herald of Anne of Bretagne, Queen of France, 1502 (Marczali 1877. 109).

¹³⁸ Kubinyi 1964; Kubinyi 1973. 141–142.

¹³⁹ Kovachich 1799. 532.

¹⁴⁰ Végh 2006a. 181–211.

¹⁴¹ Gerő 1964b; Végh 2003b. 180–181, 186–187.

¹⁴² Végh 2006a. 56–57; Végh 2008a.

¹⁴³ Végh 2006a. 95–96, 131–132.

¹⁴⁴ Schedel-látkép

¹⁴⁵ Iványi 1941; Kubinyi 1973. 200–201.

¹⁴⁷ Végh 1997.
¹⁴⁸ Fekete 1944. 170–220.
¹⁴⁹ Hegyi 2007.
¹⁵⁰ Evlia 252.
¹⁵¹ Fekete 1938; Káldy Nagy 1985. 150–158.
¹⁵² Gárdonyi 1936b; Domokos 2000. 25–30.
¹⁵³ Defter II. 710.
¹⁵⁴ Káldy Nagy 1974.
¹⁵⁵ Banfi 1936; Károlyi–Wellmann 1936. 135–202; Fekete 1944. 72–122; Domokos 2000. 34–38.
¹⁵⁶ A 17. századi térképeken és látképeken már nem szerepelnek.
¹⁵⁷ Evlia; Fekete 1944. 86–97; Gerő 1980; Sudár 2003
¹⁵⁸ Fekete–Nagy 1973. 364–365.
¹⁵⁹ Ld. az Adattárban: 10.3 Muszlim temetők
¹⁶⁰ Bubics 1891; Veress 1907; Károlyi–Wellmann 1936; Sugár 1979; Barta 1985; Buda Expugnata 1986; Buda expugnata 1987; Buda visszafoglalása; Szakály 1986; Domokos 1993; Domokos 2000.

¹⁴⁶ Feld 1999.
¹⁴⁷ Végh 1997.
¹⁴⁸ Fekete 1944. 170–220.
¹⁴⁹ Hegyi 2007.
¹⁵⁰ Evlia 252.
¹⁵¹ Fekete 1938; Káldy Nagy 1985. 150–158.
¹⁵² Gárdonyi 1936b; Domokos 2000. 25–30.
¹⁵³ Defter II. 710.
¹⁵⁴ Káldy Nagy 1974.
¹⁵⁵ Banfi 1936; Károlyi–Wellmann 1936. 135–202; Fekete 1944. 72–122; Domokos 2000. 34–38.
¹⁵⁶ They do not exist in 17th-century maps and landscapes.
¹⁵⁷ Evlia; Fekete 1944. 86–97; Gerő 1980; Sudár 2003
¹⁵⁸ Fekete–Nagy 1973. 364–365.
¹⁵⁹ See Gazetteer 10.3 Muslim cemeteries
¹⁶⁰ Bubics 1891; Veress 1907; Károlyi–Wellmann 1936; Sugár 1979; Barta 1985; Buda Expugnata 1986; Buda expugnata 1987; Buda visszafoglalása; Szakály 1986; Domokos 1993; Domokos 2000.